

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Programı

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE TÜRETKENLİK: EŞZAMANLI BİR DEĞERLENDİRME

Fatma AY

Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE TÜRETKENLİK: EŞZAMANLI BİR DEĞERLENDİRME

Fatma AY

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Programı

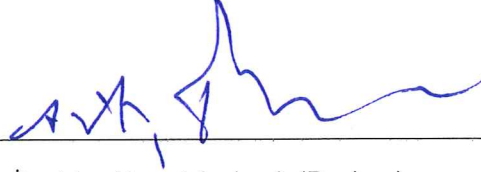
Yüksek Lisans Tezi

Ankara, 2019

Ankara, 2019

KABUL VE ONAY

Fatma Ay tarafından hazırlanan "Türkiye Türkçesinde Türetkenlik: Eşzamanlı Bir Değerlendirme" başlıklı bu çalışma, 24 Haziran 2019 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Doç. Dr. İbrahim Ahmet Aydemir (Başkan)

Doç. Dr. Mevlüt Erdem (Danışman)

Dr. Öğretim Üyesi Sıdıka Dursun (Üye)

Bu tez çalışmasında Sayın Doç. Dr. İbrahim Ahmet Aydemir Ortak Danışman olarak görev almıştır.

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Musa Yaşar Sağlam

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinleri yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan “*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*” kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

24/06/2019

Fatma AY

¹“*Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*”

- (1) *Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.*
- (2) *Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile altı ay aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.*
- (3) *Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik, sağlık vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, tezin yapıldığı kurum tarafından verilir. * Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, ilgili kurum ve kuruluşun önerisi ile enstitü veya fakültenin uygun görüşü üzerine üniversite yönetim kurulu tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir. Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir.*

* *Tez danışmanının önerisi ve enstitü anabilim dalının uygun görüşü üzerine enstitü veya fakülte yönetim kurulu tarafından karar verilir.*

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, görsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Doç. Dr. Mevlüt ERDEM** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Fatma AY

ÖZET

AY, Fatma. *Türkiye Türkçesinde Türetkenlik: Eşzamanlı Bir Değerlendirme*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2019.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde morfolojik türetkenlik süreçleri incelendi. Bu çalışmanın amacı eşzamanlı bir derlem üzerinden, sayısal veriler temelinde, Türkçedeki türetkenlik süreçlerini ortaya koymak ve batı dilleri üzerinde yapılan değerlendirmelerin bir benzerini Türkçeye uygulayarak Türkçenin türetkenliği üzerine ayrıntılı bir değerlendirme fırsatına sahip olmaktır. Bu çalışmayla birlikte Türkçedeki eklerin türetkenliği üzerine genel kabul görmüş varsayımlar sınıandı ve ilk defa Türkçedeki türetkenlik edebi eserlerden oluşmuş eşzamanlı bir derlem üzerinden incelendi. Bunu gerçekleştirmek amacıyla, Türkçede geleneksel olarak türetken olan veya türetken olmayan olarak kabul edilen 13 ek seçildi ve bu derlemde bu eklerin kullanım sıklığı araştırıldı. Derlemde elde edilen veriler ışığında, seçilen eklerin türetkenliği sıklık ve olasılık modelleri çerçevesinde değerlendirildi. Bu değerlendirmenin sonucunda geleneksel çalışmaların türetkenliğe dair yaptığı yorumların modern ölçüm denemeleriyle ölçülebileceği gösterilmiş oldu. Sayısal verilerin incelenmesi sonucunda, sınırlılık faktörlerin de etkisiyle, türetken olan veya olmayan ekler hakkında geleneksel dilbilgisi kitaplarıyla aynı sonuca ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler

türetkenlik, Türkçe, eşzamanlılık, derlem, olasılık, sıklık, sınırlılık, model

ABSTRACT

AY, Fatma. *Productivity in Turkish: A Synchronous Evaluation*, Master Thesis, Ankara, 2019.

This study examined the morphological productivity processes in Turkish. The purpose of this work was to illustrate these processes through a corpus formed on the basis of the synchronicity principle which has given various numerical data on the given subject, and to have an opportunity to make a detailed evaluation on the productivity in Turkish by applying similar procedures that were used for Western languages. With this study, generally accepted assumptions on the productivity of Turkish were questioned and, for the first time, this subject was studied by using a corpus consisted of literary works. To realize these purposes, thirteen suffixes, accepted as productive and non-productive in Turkish, were chosen and the frequency of the words with these suffixes was investigated on the corpus. In the light of data acquired from this corpus, the productivity of chosen suffixes were evaluated within the framework of frequency models and probabilistic models. The result of these evaluations has shown that the comments made by the traditional studies on productivity can be measured by modern measurement models. On the basis of numerical data, this thesis has reached the same conclusion with the traditional grammatical studies on productive and non-productive suffixes.

Keywords

productivity, Turkish, synchronicity, corpus, probability, frequency, restriction, model

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	v
İÇİNDEKİLER	vi
GİRİŞ	1
1.BÖLÜM: TÜRETKENLİK NEDİR?	7
1.1. Türetkenlik Teorisi	7
1.1.1. Türetkenliğin Tanımlanması.....	7
1.1.2. Türetken Olanın Tanımlanması.....	9
1.1.3. Türetkenlik İçinde Yapılan Sınıflandırma.....	9
1.1.4. Son Dönemde Türetkenlik Teorisi.....	11
1.1.4.1. Üretici Dilbigisi.....	14
1.1.5. Türetkenlik Ölçüm Modellerinin Geliştirilmesi.....	16
1.1.5.1. Sıklık Modelleri (Frequency Models).....	16
1.1.5.2. Sıklık Modellerinden Olasılık Modellerine Bir Geçiş: Aronoff (1976).....	19
1.1.5.3. Olasılık Modelleri (Probabilistic Models).....	22
1.1.5.4. İsimlendirme Modeli (Onomasiological Model)	27
1.2. Türetkenlik ve Zihin Sözlüğü	28

2.BÖLÜM: TÜRETENLİK İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR.....	33
2.1. Giriş.....	33
2.2. Potansiyel (Potential), Olası/Muhtemel (Possible/Probable) ve Gerçek Kelime (Actual Word).....	33
2.3. Anlık Sözcük (Nonce Word) ve Yeni Sözcük (Neologism).....	34
2.4. Sözlükselleşme (Lexicalisation).....	35
2.5. Sıklık (Frequency).....	37
2.6. Saydamlık (Transparency).....	39
2.7. Bir Kerelik Türetimler (Hapax Legomenon).....	39
2.8. Yaratıcılık (Creativity).....	40
2.9. Analoji (Analogy).....	41
3.BÖLÜM: TÜRKÇEDE TÜRETKENLİK ÇALIŞMALARI.....	43
3.1. Giriş.....	43
3.2. Türkçenin Kelime Yapım Yolları ve Türkçede Türetkenlik.....	43
3.3. Türetkenliği Etkileyen Faktörler.....	47
3.4. Türetkenlikte Sınırlılıklar.....	49
3.4.1. Yapısal Sınırlılıklar.....	49
3.5. Türkçede Bugüne Kadar Denenmiş Ölçüm Modelleri.....	54
4.BÖLÜM: TÜRKÇEDE BAZI EKLERİN TÜRETKENLİĞİ.....	57
4.1. Giriş.....	57
4.2. Araştırma Konusu Ekler.....	57
4.3. Yöntem ve Yaklaşım.....	62

4.4. Sıklık Modeli.....	64
4.5. Olasılık Modeli.....	66
4.6. Sınırlılık ve Türetkenlik Arasındaki İlişki.....	67
SONUÇ.....	69
KAYNAKÇA.....	71
EK 1: ORJİNALLİK RAPORU.....	74
EK 2: ETİK KURUL / KOMİSYON İZİNİ YA DA MUAFİYET FORMU.....	75

GİRİŞ

Türetkenlik örneğın bir dilde kelime yapımında kullanılan eklerin bu yapımda ne sıklıkla kullanıldığını gösterir. Bu çalışma alanı bir dilin morfolojik yapısının incelemesini kapsar. Bir dilde türetkenliği ölçmek içinse dildeki yapım yolları sınırsız görünse de türetkenliği sayısal verilerle ölçebilmek için birçok yöntem benimsenmiştir. Batı literatüründe türetkenliği sayısal verilerle ortaya koymak için Aronoff 1976 yılında İngilizce üzerine bir ölçüm modeli geliştirmiştir. Sayısal verilerle desteklenen bu ölçüm modellerinin en önemli katkılarından biri ise bir dilin genel dilbilgisi kuralları içinde kabul görmüş bir takım varsayımları sınavabilmemizdir. Örneğın bir dilde türetken olarak kabul edilen bir ekin gerçekten türetken olup olmadığını sınavabilmemizi sağlar, bunu sınavabileceğ ölçüm modelleri türetkenliği gerçekçi sonuçlar verme de birtakım sorunlar içerse de bu ölçüm modelleri bize dilde kabul görmüş bu varsayımları en azından tartışmaya açmamızı sağlar.

Bu çalışma, batı literatüründe yapılmış çalışmaların bir benzerini Türkçeye uygulamayı ve Türkçenin genel dilbilgisinde türetkenlik konusunda şimdiye kadar kabul görmüş varsayımları sınavmayı ve Türkçede morfolojik türetkenlik süreçlerinin durumunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bir dilde morfolojik türetkenlik süreçleri temelde kelime türetme kuralları ve yollarından oluşmaktadır. Kelime yapım kuralları bakımından morfolojide çekim ve yapım olmak üzere iki temel yapı vardır. Bunlar birbirinden tamamen "gramatikal" olması bakımından ayrılır. Çekim morfolojisi kelimenin anlamında ve biçiminde bir değişikliğe yol açmayan yani zaman, görünüş, kişi, sayı, durum gibi işaretleyicilere sahiptir. Yapım morfolojisi ise leksikal kategorileri oluşturur ve bu leksikal kategoriler de kelime yapım kuralları ile ilgilidir (Aronoff 1976: 2).

Kelimenin anlamını ve biçimini değiştiren yapım ekleri türetkenliğin merkezinde yer alır ve bu nedenle bu çalışmamın temelini de bu yapım ekleri oluşturmaktadır. Anadil konuşurları yeni kelimeler türetirken farkında olmadan bazı yapım eklerini diğerlerine göre daha sık kullanır. Konuşurun yaptığı bu türetimlerde eklerin kullanım sıklığı sorusu gündeme gelir. Morfolojide eklerin türetilmesinde bu eklerin birbirlerine göre kullanım sıklığı kelime yapım kurallarının derecelendirilmesi olarak adlandırılır. Bu derecelendirme konusu çalışmamın iki temel noktasından birini oluşturur. İkincisi ise kelime türetimlerinde eklerin türetkenliğini ölçmek için kullanılan ölçüm modelleridir.

Türetkenlik teorisinde derecelendirmeyi incelemede temel olarak iki yönelim vardır. Bunlardan ilki, kelime türetiminde eklerin türetkenliğini sınırlayan veya türetkenliği destekleyen faktörleri esas alır. İkinci yönelim ise zihin sözlüğünü temel alır. Ancak her iki görüşün ortak noktası eklerin türetkenliğini konuşurun eğilimine bağlamalarıdır. Bu çalışmada, kelime türetimini sınırlayan ve bunları destekleyen faktörler Türkçeye uyarlanarak incelenecektir. Türkçede türetkenlik dereceleri ise çoğunlukla türetken olan ve türetken olmayan eklerin arasında kesin bir ayırım yapılamayacağını savunan Lieber, Plag ve Matthews'un yapmış olduğu sınıflandırmadan hareketle açıklanmaya çalışılacaktır (bk. Lieber 2009).

Morfolojik türetkenliği ölçmek için bugüne kadar batı dilleri üzerine yapılmış birçok çalışma vardır. Genel olarak bu ölçüm çalışmaları, bize, eklerin bugünkü durumu (art zamanlı görüş) veya halen eklerin yeni kelime türetimine katılıp katılmamasıyla (eş zamanlı görüş) ilgili matematiksel veriler sunar. Kelime türetimine bakılırken art zamanlı verilerden yararlanılmasının önemli nedenlerinden biri eklerin kelime yapımındaki türetkenlik derecelerinin geçmişten günümüze doğru pek çok değişikliğe uğramasıdır. Eş zamanlı veriler ise eklerin türetim katılımlarında günümüzdeki durumlarını ve bu eklerin türetim katılımlarının olasılıklarını ortaya çıkarır. Batı dilleri üzerine yapılan bu ölçüm modellerini bugüne kadar yayınlanmış Türkçe gramer kitaplarında eklerin türetkenliği üzerine yapılan çalışmalarla kıyasladığımızda bu çalışmalarda eklerin türetkenliğindeki derecelerin bu tarz bir ölçüm modeline dayandırılmadan yapıldığı görülür. Örneğin Türkçenin geleneksel dilbilgisi çalışmalarında -IX gibi isimden isim yapan bir ekin kullanımının türetkenlik derecesini çekim eklerine yakın olduğu görüşü hakimdir (bk. Ergin 2013, Banguoglu 2007). Ayrıca yüksek türetkenlik derecesine sahip ekleri ölçmek için örnek sayısının önemli olduğundan da bahsedilir. Ancak bu noktaları vurgulayan çalışmalar bize türetkenliği ölçmek için yöntem hakkında ya da eserlerden örnekleri nasıl alacağımız/sayacağımız konusunda herhangi bir açıklamada bulunmazlar. Bu, Türkçenin türetkenlik derecelerinin ölçülmesi yönünde dilbilgisi çalışmalarında yöntem eksikliklerinin olduğunu bize gösterir. Bu çalışmanın temel amacı da bu eksikliği gidermektir. Bu amaç doğrultusunda morfolojik türetken olan veya türetken olmayan süreçleri açıklayabilmek için batı dillerindeki eklerin türetkenlikleri üzerine geliştirilen birtakım ölçüm modelleri kullanılacaktır.

Batı dillerinde oluşturulan ölçüm modelleri günümüzde temel olarak sıklık modelleri (frequency models) (Aronoff), olasılık modelleri (probabilistic models) (Baayen, Lieber) ve isimlendirme modeli (onomasiological) (Štekauer) olmak üzere üçe ayrılır. Çalışmamda bu modeller arasında özellikle ikisi; sıklık ve olasılık modelleri, Türkçe verilerden hareketle oluşturulan küçük ölçekli bir derleme uyarlanacaktır. Ancak çalışmada sadece eklerin türetkenlik derecelerinin ölçülmesi amaçlandığından ekler dışında örneğin birleştirme ile yapılan kelime türetimlerini ele alan isimlendirme (onomasiological) gibi bir ölçüm modeli ele alınmayacaktır. Bu modellerden hareketle, Türkçe kelime türetiminde morfolojik türetkenlik süreçleri açıklanacak ve bu amaçla türetkenlik çalışmalarının eş zamanlı verilerinden yararlanılacaktır. Ancak ölçüm denemesi Türkçenin eklerle yapılan türetimleri ile sınırlanacağından var olan sözcüklere yeni anlamlar yükleme, birleştirme, kısaltma gibi diğer kelime yapım yolları teorinin ölçüm modelleri içerisinde ele alınmayacaktır çünkü bu modellerde batı dillerinin ölçüm çalışmaları genel olarak ekler üzerine yapıldığından, bu modelleri temel alarak Türkçe üzerine yapılan bu çalışmada da aynı yol izlenecektir. Özellikle en son yapılan çalışma olması ve veri sonuçlarının daha tutarlı olması nedeniyle Harald Baayen'in genel olarak *olasılık modelleri* (probabilistic models) diye adlandırılan dar anlamda P-türetkenliği (1989), *P* geniş türetkenlik* (1991) ve *P* hapax koşullu türetkenlik* (1992) denemeleri çalışmamın türetkenlik ölçüm temelini oluşturacaktır.

Veri

Çalışma içerisinde kullanılacak olan veriler eşzamanlıdır. Derlemi oluşturan eserler şunlardır:

Atılgan, Yusuf (2009). *Anayurt Oteli*. İstanbul: YKB Yayınları.

Oğuz, İsmail (2013). *Babalar Koğuşu*. İstanbul: Akis Kitap.

Kemal, Yaşar (2016). *Binboğalar Efsanesi*. İstanbul: YKB Yayınları.

Bora, Tanıl & Erkoçak, Anıl (2015). *Bir Berber Bir Berbere*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Gökhan Durmuş (2015) *Bir Dinozorun Ayak İzleri*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Rıfat, Oktay (1976). *Bir Kadının Penceresinden*. İstanbul: Adam Yayınevi.

- Kemal, Orhan (2008). *Ekmek Kavgası*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Livaneli, Zülfü (2001). *Engereğin Gözündeki Kamaşma*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Ağaoğlu, Adalet (2014). *Fikrimin İnce Gülü*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Güntekin, Reşat Nuri (2007). *Acımak*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Toptaş, Hasan Ali (2013). *Heba*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Ümit, Ahmet (2010). *Kavim*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Pamuk, Orhan (2014). *Kafamda Bir Tuhaflık*. İstanbul: YKB Yayınları.
- Eray, Nazlı (2008). *Kayıp Gölgeler Kenti*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Bora, Tanıl (2006). *Medeniyet Kaybı: Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazıları*. İstanbul: Birikim Yayınları.
- Ağaoğlu, Adalet (2008). *Sessizliğin İlk Sesi*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Erhat, Azra (1980). *Sevgi Yönetimi*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Meryem, Hatice (2002). *Sinek Kadar kocam Olsun Başımda Bulunsun*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.
- Mağden, Perihan (2003). *Topladım Dağılan Kalbimin Her Köşesini*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Erbil, Leyla (2013). *Tuhaflık Bir Erkek*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kemal, Orhan (1982). *Yağmur Yüklü Bulutlar*. İstanbul: Tekin Yayınevi.
- İleri, Selim (2012). *Yaşadığım İstanbul*. İstanbul: Everest Yayınları.
- Temelkuran, Ece (2002). *İç Kitabı*. İstanbul: Everest Yayınları.

Derlemde incelenen ekler ise şunlardır:

1. -IXk

2. -cXk
3. -XncX
4. -mtırak
5. -cA (isimden isim)
6. -lA
7. -DA
8. -XmsA
9. -sA
10. -Ar
11. -XcX
12. -cA (fiilden isim)
13. -cAk

Sınırlılıklar

Morfolojik türetkenlik çalışmalarında son yıllarda yapılan türetkenliğin ölçüm denemeleri içerisinde geniş ölçekli derlem çalışmalarına yer verilmiştir. Bu gibi kapsamlı çalışmalar türetkenlik ölçüm modellerinin gerçeğe yakın sonuçlar vermesi amacıyla kullanılmaktadır. Ancak İngilizce için yapılan geniş kapsamlı derlem çalışmaları ne yazık ki Türkçe için yapılmadığından çalışmamda ölçüm modellerini uygulayabileceğim sadece eşzamanlı metinlerden yararlanılacaktır. Çalışmada eklerin yeni kelime türetimine katılımı incelendiğinden dolayı birleşik kelime yapım yollarını da inceleyen isimlendirme modeli dışında sıklık ve olasılık modelleri ele alınacaktır. Bu modellerin sunmuş olduğu ölçüm yöntemleri Türkçenin on üç eki üzerinde gösterilecektir. Elde ettiğimiz sonuçlara göre yukarıda adı geçen eserlerden hareketle Türkçede kelime yapımında türetkenliğin dereceleri konusunda şimdiki durumları özetlenecektir.

Tezin planı

Bu çalışma *Giriş, Türetkenlik Nedir, Türetkenlikle İlgili Temel Kavramlar, Türkçede türetkenlik, Verilerin değerlendirilmesi ve Sonuç* bölümlerinden oluşmaktadır.

Birinci bölüm türetkenlik teorisi, türetkenlik üzerine yapılmış çalışmalar, temel kavramlar, türetkenlik ve zihin sözlüğü, plan, veri ve sınırlamalar olmak üzere alt başlıklara ayrılmıştır.

İkinci bölümde türetkenlikle ilgili temel kavramlar (potansiyel, olası/ muhtemel ve gerçek kelime, anlık sözcük ve yeni sözcük, sözlükselleşme, sıklık, saydamlık, bir kerelik türetimler, yaratıcılık, analogi gibi) verilmiştir.

Üçüncü bölümde ise Türkçede türetkenlik çalışmaları incelenmiştir. Ayrıca bu bölümde Türkçenin kelime yapım yolları, türetkenliği etkileyen faktörler, türetkenlikte sınırlılıklar ve son olarak Türkçede bugüne kadar denenmiş ölçüm modelleri verilmiştir.

Dördüncü bölümde ilk olarak araştırma konusu olan ekler verilmiş ve çalışma için oluşturulan derlem hakkında bilgiler verilmiştir.

Sonuç kısmında ise derlemlerden elde edilen veri ve sonuçlara göre Türkçenin türetken olan veya olmayan on üç ek hakkında görüşler savunulacaktır.

1. BÖLÜM

TÜRETKENLİK NEDİR?

1.1. Türetkenlik Teorisi

Morfoloji alanının temel gizemlerinden biri olan türetkenlik, morfolojistlerin (Aronoff & Fudeman, Haspelmath, Plag, Bauer, Baayen, Al & Booij, Lieber, Botha, Matthews, vd.) bugüne kadar birçok görüş ileri sürdükleri alandır.

Türetkenlik teorisi (the productivity theory), esas olarak, yeni kelime türetim yollarını konu edinir; bu sebeple çekim ve yapım kategorileri bu teorinin merkezini oluşturur. Çekim morfolojisi hâlihazırda türetken olarak kabul edildiğinden ve yapım morfolojisinde çekim morfolojisinden farklı olarak birden çok unsur yeni kelime türetimini destekleyip sınırladığından, türetkenlik teorisinde, araştırmacılar daha çok yapım morfolojisi üzerine odaklanmışlardır. Bu odak etrafında bir araya gelen araştırmacılar çeşitli konularda görüş ayrılıkları yaşamışlardır. Bu ayrılıklar, a) türetkenliğin tanımlanması, b) türetken olanın tanımlanması, c) türetkenlik içinde yapılan sınıflandırma, d) türetkenlik ölçüm modellerinin geliştirilmesi olarak dört temel başlık altında toplanabilir. Bu dört temel tartışmayı açmak bize türetkenlik teorisinin hem tarihsel gelişimine dair hem de bu teorinin kendisine dair ayrıntılı bilgiler sunacaktır.

1.1.1. Türetkenliğin Tanımlanması

Türetkenliğin nasıl tanımlanacağı ile ilgili altı farklı tip tanımlama geliştirilmiştir. Bu tanımlamalar, nicel veya nitel; artzamanlı veya eşzamanlı; mevcut kelimeler veya potansiyel kelimeler üzerine kurulu olmaları bakımından birbirlerinden ayrılırlar.

Birinci tanıma göre türetkenlik, türetilen kelimelerin sıklığıdır. İkincisi, mevcut kök veya tabanların sayısı, diğer bir deyişle girdi kategorilerinin sıklığı bakımından türetkenliğin tanımlanmasıdır. Üçüncüsü, belirli bir süreç tarafından oluşturulmuş potansiyel kelimelerin sayısının gerçekte kullanılan kelimelere oranı bakımından tanımlanan türetkenlik tanımıdır (Bauer 2001: 40). Dördüncü olarak türetkenlik "konuşurun istemsiz olarak yeni kelime türetme olasılığı" şeklinde tanımlanmıştır. Son

çalışmalardan biri olan Jesus Fernandez-Dominguez'in 2007 yılında yayınlamış olduğu "How is low morphological productivity measured?" adlı makalesinde türetkenliğin ne olduğu sorusuna verilebilecek en iyi cevabın 1961 yılında Schultink'in yaptığı bu tanımlama olduğunu söyler (Fernandez-Dominguez 2007: 29). Beşinci görüş türetkenliği meydana gelmekte olan yeni biçimlerin olasılığı bakımından tanımlar. Son olarak türetkenlik belirli bir zaman döneminde meydana gelmiş yeni biçimlerin sayısı bakımından tanımlanmıştır (Bauer 2001: 40).

Çalışmamda Schultink'in türetkenliği tanımladığı biçimde yani olasılık kavramını da göz önünde bulundurarak tanımlanmasının bize türetkenlik üzerine yapılan ölçümler hakkında daha gerçekçi sonuçlar vereceğini düşünüyorum. Bu tanımın tercih edilmesinin bir diğer nedeni ise Türkçenin yapısından kaynaklanmaktadır. Buna göre Türkçeye dair şu çıkarımda bulunabiliriz: Türkçenin yapısal özelliği bakımından bir ekin doğal sınırlılıkları vardır ve bu sınırlılıklara göre ek belli kök veya gövdeye gelmektedir. Örneğin Türkçe kelime türetmede türetken olarak kullanılan -IA- eki geleneksel Türkçe gramer kitaplarında işlek olarak tanımlanmıştır. Ancak bir ekin kök veya gövdeye geliş sıklığını bilmek bu ekin türetkenliği hakkında bize tam bir bilgi vermez çünkü türetken olarak adlandırdığımız biçimlerin, özellikle yazılı metinler ve günlük konuşma dili içerisinde işlekliklerini koruyup koruyamadığı muğlaktır ve türetkenliğin geleneksel tanımlanma biçimi (bk. ikinci tanım) bu muğlaklığı gidermede yetersiz kalır. Çünkü dil sürekli değişen ve gelişen bir varlık olduğundan bazı eklerin işlevleri artarken bazılarının ise işlevleri zamanla kaybolur. Bu sebeple, eskisi kadar yeni kelime türetimine katılmazlar. Bu durumun tersi de söz konusudur, yani günümüze kadar türetkenliği kaybolmayan biçimler de vardır. Bu nedenle, kelime türetmede eklerin kelime kök veya gövdesine geliş sıklığının türetkenlik hakkında tam bir bilgi verdiğini söylemek bu değişimleri bize yansıtmayacaktır. Bu konuda dikkat edilmesi gereken diğer bir nokta türetkenlik ve sınırlılıklar arasında doğrudan bir bağlantının olmamasıdır. Örneğin Türkçede *yağmur* kelimesindeki -mXr eki herhangi bir sınırlılığa sahip olmamasına rağmen yeni sözcük türetimine katılamaz. Bunun sebebi henüz bilinmese de bu konuyla ilgili olarak yalnızca türetkenliğin dereceleri ve morfolojik kurallarının sınırsızlığı arasında doğrudan bir ilişkinin olmadığı varsayımında bulunabiliriz. Bu durum bize konuşurun dil hakkındaki bilgisinin sadece kelimeler ve kuralları bilmekle sınırlı olmadığı; aynı zamanda yeni kelime türetmede türetken olan

eklerin olasılıklarını da bildiğini gösteriyor (Haspelmath & Sims 2002: 111-112). Dolayısıyla, türetkenliği tanımlamada olasılık kavramını katmak bu tarz kullanımları da göz önünde bulundurmamızı sağlar.

1.1.2. Türetken Olanın Tanımlanması

Bugüne kadar birçok araştırmacı türetkenliğin merkezini ele alış biçimlerinin farklılaşmasından dolayı türetken olanın ne olduğu sorusuna çeşitli yanıtlar vermişlerdir. Bu yanıtları, Bauer *Morphological Productivity* (2001) adlı çalışmasında 1987 yılında Rainer'in yayınlamış olduğu çalışmasından şu şekilde aktarmıştır:

- A. Ekler türetkendir (Lulofs 1835, Schultink 1992, Fleischer 1975, Plag 2003)
- B. Morfolojik süreçler türetkendir (Uhlenbeck 1978, Anderson 1982, Dominguez 2007)
- C. Kurallar türetkendir (Aronoff 1976, Zwanenburg 1980, Bakken 1998)
- D. Kelimeler türetkendir (Saussure 1969)
- E. Morfolojik süreç grupları türetkendir (Al ve Booij 1981, Anderson 1982)
- F. Dilbilgisinin bütün birimleri türetkendir (Bauer 2001) (Bauer 2001: 12).

1.1.3. Türetkenlik İçinde Yapılan Sınıflandırma

Kelime yapım kurallarına baktığımızda eklerin sözcük türetimine dereceli olarak katıldıklarını görürüz. Derecelendirme konusu temel olarak bir ekin yeni kelime oluşumuna katılıp katılmamasıyla ilgilidir. Türetkenlik çalışmalarının genelini göz önünde bulundurduğumuzda her ne kadar türetkenlik ile sınırlılıklar arasında doğrudan bir ilişkinin olmadığını belirtmiş olsak da türetkenliğin dereceli olma durumu için bu durumun geçerli olmadığını söyleyebiliriz. Eklerin derecelerinin olması sıklık ile arasındaki ilişkiden kaynaklanır.

Kimi araştırmacılara göre türetken olan veya türetken olmayan şeklinde biçimlerin türetkenliklerini ikiye ayrılırken, kimi araştırmacılar ise türetken olan, türetken olmayan ve yarı türetken olan biçiminde türetkenliği derecelendirerek üçe ayırırlar. Dolayısıyla türetkenlik teorisinde bu ayrımın nasıl yapılacağı ile ilgili görüş ayrılıkları mevcuttur.

Türetkenliği sistematik olarak türetken olan (productive) veya türetken olmayan (unproductive) şeklinde ikiye ayıran araştırmacılar, türetkenliğin ön koşulu olarak sıklık, semantik uyum ve yeni kelime yapımına katılıp katılmaması durumunu alırlar (Bauer 2001: 20-22) Bu araştırmacılara göre bir biçim yeni kelime yapımına katılmıyorsa o biçim türetken olmayandır. Ancak yeni kelime türetmede konuşur tarafından ekler halen kullanılıyorsa türetken olarak adlandırılır. Dolayısıyla bu durum morfolojik türetkenliğin yeni kelime türetimine katılıp katılmaması ön koşuluna karşılık geldiğinden türetken olan ve türetken olmayan şeklinde ikili ayrıma gidilir. Morfolojistlerin bu tarz bir ikili ayırım yapmasındaki en büyük etken basit bir tanımlama yapma isteğinden kaynaklanır. Çünkü dilbilim teorilerinden beklenen konuyu en kapsayıcı ve basit bir şekilde anlatmasıdır. Fakat Baayen, bu tip ikili bir ayırımın bize gerçeğin sadece çok küçük bir kısmını gösterdiğini savunur. Diğer araştırmacılar da (Lieber 2009, Plag 2003, Matthews 1991 vd.) türetken olan veya türetken olmayan eklerin arasında keskin bir ayrıma gitmezler. Matthews gibi bazı araştırmacılar bu görüş temelinde türetkenliği derecelendirerek türetkenliğin aynı zamanda üçüncü bir kategoriye, yani yarı-türetkenliğe (semi-productivity), sahip olduğunu kabul ederler (Matthews 1991: 69). Bu kişiler, türetkenliği sınırlayan veya türetkenliğe yardımcı faktörleri, eklerin derecelere sahip olmasının nedenleri olarak gösterirler (Lieber 2009: 61).

Türetkenliğin derecelendirilmesini temel alan araştırmacılar türetken olan ve türetken olmayan arasındaki ayrımı biçimlerin nicel ya da nitel özelliklerini ele alarak açıklamaktadırlar. Türetkenliğin niteliği üzerine çalışan araştırmacılar (krş. Aronoff 1976, Lieber 2009, Bauer 2001) temel olarak yapıya bakarlar, yani türetkenlik üzerinde sınırlayıcı etkileri olan fonolojik, morfolojik, semantik, sentaktik sınırlılıkların bir ekin türetkenlik derecesini etkilediğini savunurlar. Türetkenliği nicel (miktar) olarak ele alan dilbilimcileri (Aronoff 1976; Baayen 1989, 1991, 1992) yakından ilgilendiren şey ise eklerin geçmişten günümüze doğru derecelerinin artıp azalmasını belirlemektir. Eklerin türetken olması veya türetken olmaması şeklinde bir yargıya varılabilmesi ve ölçümünün yapılabilmesi için artzamanlı ve eşzamanlı bir derleme ihtiyaç duyarlar. Bu amaçla belli bir zamanda yazılmış metinlerden büyük bir derlem oluştururlar ve bu derlemde yeni türetilmiş kelimelerin gösterimlerini bulma olasılığını incelerler (örn. Baayen 1992). Bu derlem sayesinde araştırmacılar teorik olarak ortaya koydukları

sınırlılıkları sayısal verilerden hareketle geçmişten günümüze doğru eklerin derecelerindeki artış veya azalışlar şeklinde gözlemleyebilmektedir. Böylece ölçüm modellerinde veya skala üzerinde eklerin derecelerinin artıp ya da azaldığı gösterilebilir.

Örneğin -IA- ekinin Türkçe için türetken olduğunu söyleyebilmek için, bu görüşe göre, bu ekin öncelikle yeni kelime türetiminde hala kullanıp kullanılmadığının belirlenmesi gerekmektedir; bunun belirlenmesi için de derlemin sonuçlarına bakılmalıdır.

Türetkenliğin nicel yönünü esas alan araştırmacılar için en büyük sorunlardan biri derlemin boyutudur. Örneğin Baayen'in olasılık hesaplama modelleri gerçeğe yakın bir sonuç verse de derlemin boyutuyla ilgili karşılaştığımız sorunlar hesaplama modellerinin sunmuş oldukları sonuçları tartışmaya açar.

Bu çalışmada türetkenliğin derecelendirilmesi yaklaşımını temel aldığımdan belli bir zaman dilimi içinde yazılmış metinleri kapsayan küçük bir derlem oluşturuldu. Fakat yukarıda belirttiğim derlemin bu tip sorunlarını göz önünde bulundurmakla birlikte eğer Türkçenin kelime yapım yollarındaki sınırlılıklar iyi tespit edilebilirse derleme dair bu tip bir sorunun en azından nedenlerinin sunabileceğini düşünüyorum. Çünkü türetkenlik bize göre dereceli bir yapı sergiler ve biz bu dereceli yapıya neden olan sınırlılıkları tespit edebilirsek en azından bazı eklerin türetkenlik derecelerinin neden azaldığını veya arttığını açıklayabiliriz.

1.1.4. Son Dönemde Türetkenlik Teorisi

Son yapılan çalışmalarla birlikte olasılık kavramı nedeniyle morfolojik türetkenlik çalışmalarının yapısal olup olmadığı tartışmaları ortaya çıkar. Kelime yapımında türetim eklerinin düzenli ve sistematik bir biçim sergilememesinden morfolojik türetkenliğin yapısal olmadığı varsayılır. Yapısallıkta ise Chomsky'nin üretici dilbilgisi teorisi temel alınır. Bu teoride dilbilimsel yeti (language competence) ile zihin sözlüğü (mental lexicon) arasında bir ilişki kurulur. Dilbilimsel yeti, konuşurun dil hakkındaki sahip olduğu bilgilerdir (kurallardır) (Aronoff, Fudeman 2011: 229). Bu nedenle dilbilimsel yeti için biz, konuşurun sahip olduğu dilin içerisindeki yapısal özellik bilgileri (kuralları) olduğunu söyleyebiliriz ve konuşurlar bu bilgileri kullanarak yeni kelime türetimi yapabilmektedirler. Anadil konuşuru tarafından öğrenilen bu bilgiler zihin sözlüğüne depolanır. Böylelikle zihin sözlüğüne depolanan yapısal bilgiler aracılığıyla konuşur yeni kelime türetimi yapabilmektedir. Her sözcük, sözlükte madde

başı olmadan veya konuşur tarafından kullanılmadan önce kelime yapım kurallarıyla oluşturulabilecek olası kelimeler olarak zihin sözlüğünde bulunduğu varsayılır (Aronoff & Fudeman 229-230) Örneğin Türkçenin kelime yapım kurallarına göre eskiden beri kullanılan ve türetkenliğini kaybetmemiş olan isimden isim yapan -CX ekinin her türlü ismin sonuna gelerek onlarla ilgili meslek sıfatları, uğraşma isimleri yapması beklenir (Ergin 2013: 157). Dolayısıyla kelime yapım kurallarına göre -CX eki ile oluşturulabilecek birçok olası isim bulunmaktadır. *Eskici, arabacı, bilgisayarıcı* gibi örnekler türetilmeden veya konuşur tarafından kullanılmadan önce konuşurun zihin sözlüğü içerisindeki dilin kuralları tarafından oluşturulabilecek olası kelimeler olarak görülebilir (potential ya da possible word). Bunlar daha sonra gerçek kelimelere (actual words) dönüşüp sözlüklerde yer alırlar (Erdem 2014: 143). Ancak burada beklenilmeyen bazı durumlar da ortaya çıkar. Örneğin **askıcı, *dereci, *ırmakçı, *gölcü* gibi örneklerde bu ekin her türlü isme gelmediğini yani anadil konuşurunun öğrenmiş olduğu yapısal dil kurallarının bazı yerlerde geçerli olmadığı da görülür (Özsoy, S & Balcı, A. vd. 2012: 27-28).

Bunlar engelleme (blocking), anlam (meaning), estetik (aesthetics), kültür tarihinin değişimi (change of cultural history), cisimleştirememe (failure of hypostatisation) gibi dil sisteminin dışındaki faktörler tarafından oluşturulmuş yeni kelime oluşumunu engelleyen nedenler olarak görülürler (Bauer 2003: 34-38). Buradan hareketle türetkenlik morfolojisinin yapısal olup olmamasıyla ilgili olarak tartışmalara neden olan iki kavram vardır: olası kelime (potential ya da possible word) ve gerçek kelime (actual word). Zihin sözlüğü ile alakalı olarak türetkenlik teorisinde önemli olan bu iki kavramı kısaca özetlemek gerekir.

Olası kelimeler dilin kuralları ile uyumlu olan semantik, morfolojik ve fonolojik yapısına sahip olan kelimelerken; gerçek kelime (actual word) olası kelimelerin kullanımda olan biçimleridir (Plag 2003: 45). Morfolojik türetkenlik teorisinin temeli olan bu iki kavram özellikle Aronoff'un (1976) Chomsky'nin sentaks üzerine kurulu olan üretici dilbilgisini morfoloji alanına uygulamasıyla elde edilmiştir ve daha sonraki çalışmalarda bu iki kavram üzerinden türetkenliğin ölçüm modelleri geliştirilmiştir (Bauer 2003: 34).

Sonuç olarak kelime türetiminin bu olasılıklara dayalı olması nedeniyle türetkenliğin yapısal olmadığı varsayılır. Henüz konuşur tarafından kullanılmayan fakat oluşturulması dilin kurallarına göre mümkün olabilecek kelimelerin varlığı nedeniyle türetkenlik teorisi gramer içerisine dâhil edilmemektedir. Ancak türetkenliğin yapısal olmadığı gibi bir yargıdan ziyade bu sorunun cevabı zihin sözlüğü (mental lexicon) konusu ile ilgilidir. Çalışmam içerisinde Türkçe anadil konuşurunun bazı kelime yapım yollarını diğerlerine oranla daha fazla kullanmasının nedenini anlayabilmek için zihin sözlüğünün işleyişini türetkenlik ve zihin sözlüğü alt başlığı altında ele alınacaktır. Çünkü bazı durumlarda sebep-sonuç ilişkisini kurabilmemiz için zihin sözlüğünün işleyişini iyi analiz edebilmemiz gerektiğini düşünüyorum. Çalışmamda bu konu hakkında çoğunlukla Bauer (2003) ve Plag (2003) gibi araştırmacıların konuyla alakalı yazdıkları bölümlerden ve Chomsky'nin zihin sözlüğü adlı çalışmasından yararlanacağım. Bu nedenle türetkenlik teorisine bu kadar çok katkıda bulunan Chomsky'nin teorilerinden özellikle üretici dilbilgisinin getirmiş olduğu yeni kavramları ayrı başlık altında incelenmesi gerektiğini düşünüyorum.¹

Türetkenlik morfolojisinin yapısal olup olmamasıyla ilgili olan diğer bir tartışma Chomsky'nin üretici dilbilgisinde konuşurun dile dair bilgisi (competence) ve dil kullanımı (performance) arasında yaptığı ayrımdır. Çünkü dilbilim teorilerinde çalışılan alan içerisinde ideal konuşur ve dinleyiciler vardır. Burada adı geçen topluluklar ideal çevreyi ve dil topluluklarını temsil ederler (Bauer 2001: 30). Örneğin sözdizimi çalışanlar cümleler üzerinde çalışırken onların gerçek ya da olası cümleler olmasını pek önemsemezler. Ancak dilbilim teorilerinde bu şekilde ele alınan kişi ve örneklerin ideal örnekler ve kişiler olduğunu kesin bir şekilde bilemeyiz. Çünkü Chomsky'ye göre dil kullanımı (performance) olarak açıkladığımız bazı durumlar çeşitli nedenlerden dolayı konuşurun dil kullanımını etkilemektedir. Bu gibi nedenleri gözden kaçırmamak için bu iki kavramın birbirinden ayrı ele alınması gerektiğini vurgular. Chomsky'nin bu görüşünü morfolojiye uyguladığımız takdirde türetkenlik hakkında sorulması gereken sorulardan biri türetkenliğin dilbilimsel yeterlilikle mi (competence) yoksa dil kullanımıyla mı (performance) alakalı olduğu sorusudur. Dilbilimsel yeterlilik (competence) konuşurun dil hakkında sahip olduğu bilgidir. Kullanım (performance) ise konuşurun dil kullanımınıdır. Bazı araştırmacılar türetkenliğin yapısal olduğu görüşünden

¹ Bk. bölüm 1.1.4.1.

dolayı dilbilimsel yeterlilikle alakalı olmadığını savunur. (Aronoff 1976: 36). Çünkü dilbilimsel yeterlilik kavramında olasılık durumu vardır ve bu olasılık durumundan dolayı türetkenliğin yapısal olamayacağı söylenir. Bu nedenle türetkenliğin konuşurun dil yeterliliğiyle ilgili olduğunu ancak onun bir parçası olmadığı savunulur. İdeolojik olarak türetkenliğin dilbilimsel yeterlilikle ilgili olamadığı görüşüne karşıt olarak Aronoff, türetkenliğin dilbilgisel yeterlilik ile ilgili olduğu görüşündedir. Çünkü türetkenlik yapısal olmayabilir. Ancak aynı zamanda bize dilin yapısı hakkında bilgi de verebilir (Haspelmath, M. & Sims, A. 2010: 110-112). Örneğin dilbilimsel yeterliliğe göre konuşuru türetken olan bir eke karşı daha duyarlıdır. Aronoff ve Fudeman, Zimmer'in İngilizcedeki non-, un-, in- olumsuzluk ön ekleriyle yaptığı çalışmasını bunu örneklendirmek amacıyla kullanır. Buna göre konuşurlar bu üç olumsuz ekten en çok non- ile ilgili türetimler yapmaya eğilimlidirler. Bu ekleri incelediğimizde bu çalışma bize non- ekinin yapısal olarak saydam olduğunu gösterir. Bu nedenle bu araştırmacılar türetkenliğin yapısal olmaktan ziyade dilin yapısına dair öngörüler de sunduğu görüşündedirler (Aronoff & Fudeman 2011: 230). Yani türetkenliğin yapısal olup olmadığı noktasında bu tip ikili bir ayırmadan ziyade türetkenliğin hem dilin yapısına hem dilbilimsel yeterlilikle bağlantılı olduğunu söylemek daha doğrudur. Çünkü dil, olasılık sisteminin bütün işaretlerini her alanında sergiler: dil edinim, algılama ve üretim vb. (Baayen 2003: 251). Morfolojide olasılık kavramı yeni kelime türetirken rekabet halinde olan eklerden birini diğerine göre tercih etmesiyle ilişkilidir. Bu ek tercihi olasılıktır. Bu nedenle morfolojide kelime türetimi veya kullanımının nedenlerini sadece dilin gramer bilgisiyle değil olasılık kavramıyla açıklamanın daha doğru olacağı görüşündeyiz. Çünkü konuşurun bir yapıyı diğerine göre daha çok kullanmayı tercih etmesinin bir nedeni olmalıdır. Ayrıca eğer konuşur dilbilgisi kurallarına göre hareket edecek olsa bile yeni kelime türetirken hangi kuralları nasıl uyguladığı sorularının cevabı konuşurun dilbilimsel yeterlilik kavramıyla açıklanabilir. Bu yüzden dilin kullanımını ve dilbilimsel yeterlilik kavramlarının ayrı ayrı ele alınması gerektiği gibi aralarındaki ilişkinin de gözden kaçırılmaması gereklidir.

1.1.4.1. Üretici Dilbilgisi

Üretici dilbilgisinden önceki çalışmalara baktığımızda türetkenliğin daha çok sıklık eşittir türetkenlik olarak adlandırıldığını söyleyebiliriz. Kelime köküne veya tabanına bir yapım ekinin sık olarak eklenmesi onun türetken olarak adlandırılması için yeterli

olarak görülürdü. Ancak yapılan son çalışmalarda bu tarz bir düşüncenin çok da adil olmadığı yönündeki görüş hâkimdir (Bauer 2001: 47-49) Bu görüşe göre türetken olarak adlandırılan yapım kuralları bile kendi içerisinde çeşitli nedenlerden dolayı derecelere ayrılırlar. Örneğin türetken olarak geleneksel gramerlerimizde geçen -lXk ve -cXk eklerinin her isim ve sıfat köklerine koşulsuz ekleneceği gibi bir durum söz konusu değildir. Fakat gramerlerimizde bu ekler hakkında yapılan açıklamalarda her kök ve tabana rahatlıkla eklenebileceği gibi bir yargıya varıldığı görülür. Aslında konuşurun kendi anadiline karşı sezgisel bilgilerinden dolayı türetken olan eklerin her köke veya tabana getirilemeyeceği durumlar vardır. Biz bu nedenle türetkenlik eşittir sıklık anlayışından ziyade bunun nedenlerini bizlere gösteren ve birtakım teorik alt yapıdaki sorulara cevap veren teorilere ihtiyaç duyarız. Bu ihtiyaca yönelik 1976 yılında yayınladığı doktora teziyle Aronoff morfolojiye yeni kavramlar kazandırır. Böylelikle türetkenlik morfolojisinde hem nitel hem nicel olmak üzere farklı faktörlerin ele alındığı alanlar ortaya çıkar. Üretici dilbilgisini türetkenlik morfolojisi için bu kadar önemli kılan şey olasılık kavramını türetkenlik morfolojisine dâhil etmesi olduğunu söyleyebiliriz. Üretici dilbilgisinin çıkış noktasını dilin sonsuz sayıda ifade üretebilen bir sistem olduğu görüşü oluşturur. Bu dilbilgisine göre dil doğuştan var olan ve her insanda aynı olan içsel (innate) bir bilgidir. Dolayısıyla konuşur, sahip olduğu bu bilgi sayesinde, kendi anadiline ait olan gramer kurallarının sınırlı araçlarını sınırsız bir biçimde kullanabilir. Çünkü dil üretim sistemine sahip ve konuşur da bu sisteme doğuştan sahiptir. Sınırlı araçların sınırsız bir biçimde kullanmasını Chomsky sözdiziminden hareketle açıklar. Chomsky'nin sözdiziminden hareketle bunu açıklamasının temel sebebi ise sözdiziminin düzenli anlama sahip olmasıdır. Chomsky, morfolojinin olasılıklara dayalı olmasından; diğer bir deyişle, morfoloji anlamsal olarak düzensizlik sergilediğinden sözdizimi ve morfolojiyi birbirinden ayrı kavramlar olarak değerlendirir (Kerimoğlu 2014: 65-70) Ancak Aronoff, Chomsky'nin üretici dilbilgisinde savunmuş olduğu görüşün aksine sözdizimi ve morfolojinin birbirinden apayrı alanlar olmadığını savunur. Çünkü türetim ve çekim morfolojisi Türkçe gibi eklemeli bir dilde sentaktik ilgililiğe sahiptir. Her ne kadar cümle içinde yapım eki almış bir kelimenin seçimi sentaktik ilgililik gerektirmese de türetimde, kelime kategorisinin değişmesi sözdizimsel bir olaydır (bk. Bauer 2001, Aranoff 1976, Plag 2003, Demirci 2008, Ergin 2013, Erdem 2016).

Üretici dilbilgisinin en basit amacı olası cümleleri saymaksa Aronoff da morfolojinin en basit amacının olası kelimelerin sayılması olduğunu savunur. Bu nedenle morfoloji çalışmalarında araştırmacının amacının olası (possible) ve gerçek (actual) kelimelerin sayılması olarak düşünülür (Aronoff 1976: 17-18) Gerçek ve olası kelime kavramları Aronoff'un üretici dilbilgisini morfoloji alanına uygulamasıyla elde ettiği iki kavramdır. Üretici dilbilgisi çalışmaları içerisinde ortaya atılan görüşler nedeniyle türetkenlik teorisi yeni bir döneme girer. Üretici dilbilgisinin türetkenlik morfolojisine katkıda bulunduğu birçok yeni unsur bulunmaktadır. Evrensel dilbilgisi içerisinde ele alınan sınırlı kuralları sınırsız biçimde kullanma ilkesi, zihin-dil ilişkisine bağlı olarak karşımıza çıkan olasılık kavramı, türetkenliğin konuşurun dile dair olan bilgisi mi yoksa sadece dil kullanımı mı olduğu sorusu, bu yeni unsurlardan sadece bir kaçıdır. Bu unsurlar türetkenlik teorisinde hem nitel hem nicel olmak üzere çeşitli çalışmaların yapılmasına sebep olmuştur. Bu sebeple bu unsurları ayrıntılı bir açıklaması aşağıdaki kısımlarda verilecektir.

1.1.5. Türetkenlik Ölçüm Modellerinin Geliştirilmesi

Üretici dilbilgisi çalışmalarının sözdizimine ait teorileri morfolojiye uygulamasıyla birlikte türetkenlik üzerine yapılan çalışmalar giderek artmıştır. Bu çalışmaların geçmişi çok eskiye dayanmamaktadır. Son elli yıldan itibaren türetkenlik morfolojisi üzerine batı literatüründe pek çok araştırma bulunmaktadır. Araştırmanın içeriği genel olarak İngilizce üzerine olup araştırmaların yönü de nicel ve nitel olmak üzere iki yönde gelişir. Türetkenlik çalışmalarının teori kısmında türetkenliğin tanımının ne olduğu, türetkenliğin sayısal olup olmadığı veya türetkenliğin dereceli bir yapıya sahip olup olmadığı gibi tartışmalar bulunmaktadır. Nitel çalışmalarda ise bugüne kadar birçok model türetkenliğin ölçümü için geliştirilmiştir. Bu modeller türetkenlik morfolojisi literatüründe üç başlık altında toplanır: sıklık (frequency models), olasılık (probability models) ve isimlendirme modeli (onomasiological model).

1.1.5.1. Sıklık Modelleri (Frequency Models)

Türetkenliği ölçmek için ilk olarak sıklık modeli yöntemleri kullanılmıştır. Sıklık modelini temel alan çalışmalar sadece sözlükte var olan kelimeleri sayarak türetkenliğin derecelerini ölçmeye çalışırdı. Dolayısıyla, sıklık modelleri daha çok kurallar aracılığıyla oluşturulan ve kullanılan kelimeleri sayarak kelime yapma yollarının

türetkenliğini ölçüyordu. Bu doğrultuda araştırmacılar türetkenliği hesaplamak için dilin sözcük varlığını içerdiği düşünülen sözlüklerden yararlanmışlardır.

Sıklık modelinin type, token² ve göreceli olmak üzere üç türü bulunmaktadır.

Type Sıklığını Temel Alan Model:

Ölçüm denemelerinde sıkça karşılaştığımız bu kavramlardan leksikal sıklık olarak da bilinen type sıklığı belli bir ekle türetilmiş her farklı kelimenin toplam sayısıdır. Yüksek sıklığa sahip olan çekim eklerini de kapsayacağı için type sıklığı terimi tercih edilmektedir. Türetkenliği ölçmek için type sıklığının kullanımının temel nedeni, kelimelerin büyük çoğunluğunun eklerle türetilmesidir. Dolayısıyla bu modelde eklerin geldiği her bir farklı kelimenin sayımı yapılarak türetkenlik hesaplanır. Örneğin N. Engin Uzun'un 2006 yılında yapmış olduğu çalışmasında Türk Dil Kurumu tarafından 2007 basımlı Türkçe Sözlükten –sXz ekinin her farklı kelimeye gelmesinin toplam sayısını 748 olarak saptamıştır. Bu rakam bize Türkçe sözlükteki –sXz ekiyle yapılmış her bir farklı kelime türetimlerini yani type sıklıklarını gösterir (Uzun 2006: 148).

Type sıklık modeline bazı eleştiriler getirilmiştir. Öncelikle, türetken olduğu hesaplanan bir ekin bugün hala insanlar tarafından yeni kelimeler oluşturulmak için kullanıldığı belli değildir. Dolayısıyla bunlar yeni kelimeler oluşturma süreçleri hakkında bir şey söylemezler. Ayrıca, bu model bugünü ölçmek yerine geçmiş türetkenliği ölçmektedir (Du & Zhang 2010: 61). Dahası, bu modelde türetken olmayan süreçlerle yapılan kelimeler yer alabilir.

Token Sıklığını Temel Alan Model:

Type sıklık modelinin bu sınırlılıklarına bir çözüm olarak type sıklığına göre daha fazla değişkeni ölçtüğü düşünülen token sıklık modeli türetkenliği ölçmede kullanılmıştır. Metin sıklığı olarak da bilinen token sıklığı ise bir metinde geçen belli bir ekle oluşturulmuş kelimelerin toplam sayısıdır. Token sıklığını temel alan modele göre, kullanılan sözlük veya derlemin sonuçlarındaki yüksek token rakamı, yüksek türetkenlik anlamına gelmektedir (Dominguez, F & Stekauer, P. vd. 2007: 36).

² Type ve token terimlerinin Türkçe karşılıklarının olmaması nedeniyle bazı sözlükbilim veya derlem çalışmalarında, çalışmaya özel type ve token terimlerini Türkçeye çevirmek gibi terimleşme sorunlarından uzak kalabilmek adına terimlerin İngilizce biçimleri doğrudan alınmıştır.

Fakat type sıklığına göre daha geniş bir perspektiften baksa da type sıklığına getirilen eleştiriler (geçmiş türetkenliği göstermesi, yeni kelime oluşturma süreçleri hakkında bir şey söylememesi vb.) token sıklığı için de geçerlidir. Ayrıca token sıklığı modelinde yüksek token sayısı yüksek türetkenlik anlamına gelir fakat yüksek token sayısı ile yüksek türetkenlik arasında bu tarz doğrudan bir ilişkinin kurulamayacağı varsayılır.

Type ve token sıklığının nasıl ölçüldüğü konusunda Yusuf Atılgan'ın 2009 basımlı *Anayurt Otel*i adlı romanında geçen türetime girmiş bazı ekleri alarak aşağıdaki tabloda gösterebiliriz:

Ekler	Token Sıklığı	Type Sıklığı
-Lx	553	185
-IXk	410	135
-IA	408	100
-cX	285	68
-mAk	146	58
-Xm	107	31
-sXz	94	51
-XcX	20	13
-CXk	18	11
-ImsI	8	4

Tablo 1: *Anayurt Otel*i romanında geçen bazı eklerin type ve token sıklıkları

Yukarıdaki tabloya göre token sıklığının en fazla olduğu ek -IX ile yapılmış türetimlerdir. -IX ekiyle oluşturulmuş kelimelerin toplam token sayısı 553'tür. Bu ekin her farklı kelimeye gelme type sıklığı ise 185'dir. Type sıklığının token sıklığına göre daha az değişkeni ölçtüğü görülmektedir. Ancak her iki sıklık hesaplamasının geçmiş türetkenliği ölçtüğü için doğru sonuçları vermediği görüşü yaygındır.

Göreceli Sıklığı (relative frequency) Temel Alan Model:

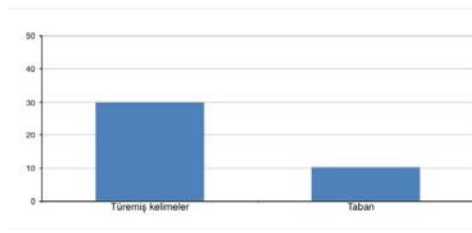
Type ve token sıklıklarının aksine göreceli sıklık (relative frequency) , türemiş kelimenin yanında gövdenin sıklığını da ele alır. Bu modele göre taban sıklığı ile türemiş kelime sıklığı arasında ters bir orantı vardır. Diğer bir deyişle, türemiş kelimeler tabanlarından daha düşük sıklığa sahipse, tabanların göreceli sıklığına göre daha türetken olduğu kabul edilir. Diğer yandan, türemiş kelimeler tabanlarından daha

yüksek sıklığa sahipse, tabanlar türemiş kelimelere göre daha türetkendir (Domingues 2007: 37-38).

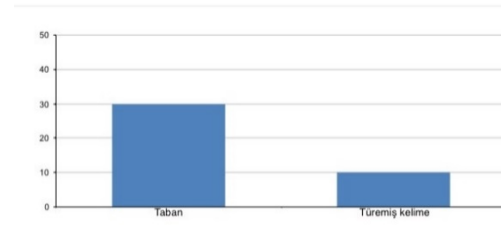
Buna örnek olarak Türkçede *kalemlik* kelimesini verebiliriz. Bu kelimenin tabanı *kalem-*, bu tabana getirilen ek ise *-lXk* ekidir. Bu model, *kalemlik* kelimesinin sıklığının yanı sıra, tabanın yani *kalem*'in sıklığını da göz önünde bulundurur. Türemiş bir kelime olan *kalemlik* kelimesi *kalem* tabanından daha düşük sıklığa sahipse bu türemiş kelimenin tabanına göre daha türetken olduğu kabul edilir (bk. aşağıda soldaki şekil). Bunun tersi durumunda ise tabanlar türemiş kelimeye göre daha türetken olarak kabul edilir (bk. aşağıda sağdaki şekil).

Bu durum aşağıdaki şekillerde şu şekilde özetlenebilir:

Tabanlar daha türetkendir:

Türemiş kelime daha türetkendir:

Şekil 1: Göreceli sıklığa göre türetkenlik

Fakat bu ölçümün de bazı sorunları vardır. Örneğin, morfolojik sürecin leksikal gövdelerinin toplam sayısının nasıl hesaplanacağı ile ilgili bir problem vardır. Çünkü ne kadar gövdenin olacağını bilmek şöyle dursun, her bir leksikal gövdenin sıklığının sayısını toplamak kolay değildir. Ayrıca, göreceli sıklıklar da zaman içerisinde değişebilir ve bu değişimlerin türetkenlik ile ne kadar ilgili olduğu belirsizdir (Lieber 2005: 328).

1.1.5.2. Sıklık Modellerinden Olasılık Modellerine Bir Geçiş: Aronoff (1976)

Aronoff'un 1976 yılında yayınlamış olduğu *Word Formation in Generative Grammar* adlı doktora çalışması içerisinde savunulan görüş nedeniyle ölçüm teorileri yeni bir döneme girer.

Aronoff'a göre sıklık modellerinin türetkenliği ölçmede yöntem olarak sözlükleri kullanması bize kelime türetimi hakkında eksik bilgiler sunar. Çünkü bu modeller

ölçüm araçları olarak sözlükleri temel alırlar. Sözlüklerde bir dilin kelime envanteri hakkında bilgiler sunulsa da bu bilgiler sözlük yazarının görüşünden öteye geçmez. Ayrıca, yukarıda belirtildiği gibi, sözlükler, eşzamanlılık faktörünü görmezden gelip artzamanlı veriler sunar (Bauer 2001: 56-58)

Bu eleştirilere rağmen Aronoff sözlüklerin türetkenliği ölçmede önemli araçlar olabileceğini kabul eder ve bunları tamamen göz ardı etmez. Bunların soyut olan zihin sözlüğünü incelemede önemli olduğunu söyler. Sözlüğün yapısını zihin sözlüğüne benzetir çünkü sözlüklerin içerisinde bulunan kelimeler incelendiğinde bunların da dilin kelime yapım kuralları ile ilgili bilgiler içerdiğini ifade eder. Zihin sözlüğü soyut bir yapı olduğundan sözlükte geçen kelimeleri ele alarak zihin sözlüğünde oluşturulabilecek yeni kelime türetimleri hakkında bir yorumda bulunabileceğimizi belirtir. Buna göre sözlüklerde bulunan kelimelerin sayılması yoluyla türetken olan biçimlerin yeni kelime türetimine daha çok katılabileceği varsayılabilir. Dahası Aronoff'a göre yapısal kurallar aracılığıyla konuşurun olası kelimeleri nasıl türeteceği rahatlıkla hesaplanabilir.

Aronoff sözlüklerde, gramerde ve benzeri yerlerde bulunan belli bir ekle oluşturulmuş kelimeleri gerçek kelime olarak adlandırır. Prensipte belli bir ekle oluşturulabilecek kelimelere ise potansiyel kelimeler adlandırmasını yapar. Belli bir kurala (kelime-oluşturma kuralına) göre oluşturulmuş gerçek kelimelerin, kurala göre oluşturulacak potansiyel kelimelere oranını esas alan Aronoff yeni bir ölçüm modeli geliştirir. Bu ölçüm modeline göre belli bir kelime yapım kuralıyla oluşturabileceğini hissettiğimiz kelimelerin sayısı ile bu kurallar tarafından aslen oluşturulmuş kelimelerin sayısını belirleyebiliriz (Aronoff 1976: 36)

Baayen ve Lieber (1991), Aronoff'un bu modelini şu şekilde formülleştirir:

$$I = \frac{V}{S}$$

Formüle göre I türetkenliği, V gerçek kelimeleri, S ise potansiyel oluşturulabilecek kelimeleri temsil eder (Bauer 2001: 145). Ölçüm modelinde geçen potansiyel kelimeler ile kastedilen şey sözlük ve derlemlerden elde ettiğimiz türetken olan biçimlerden hareketle konuşurun yeni kelime oluşturma olasılığıdır.

Aronoff'un potansiyel kelimelerin hesaplanması yoluyla modeline olasılık kavramını dâhil etmesinin en önemli sebeplerinden biri sıklık modellerinin yalnızca geçmiş türetkenliği ölçmesi ve türetkenliğin mevcut durumu veya gelecekteki durumuyla ilgili herhangi bir varsayımda bulunamamasıydı. Ayrıca bu modeller kelime yapım kurallarının doğal sınırlılıklarını görmezden gelerek konuşurun neden belirli bir türdeki türetim biçimini veya ekini tercih ettiği sorusunun yanıtını da veremiyordu (Bauer 2001: 145-146).

Fakat daha sonra Aronoff'un getirdiği bu ölçüm modeli bazı sorunlara sahip olduğu gerekçesiyle eleştirilmiştir. Bu eleştirilere göre bu ölçüm modeli türetken ve türetken olmayan süreçler için yanlış varsayımda bulunur. Çünkü gerçek kelimelerin sayısı herhangi bir yolla ölçülemez. Bunların sabit sayısı yalnızca bazı düzeltilebilir derlemlerden elde edilebilir. Bu derlemler de türetken süreçlerin kullanımlarının bazılarını gözden kaçıır (Bauer 2001: 146). Bu modele dair diğer bir sorun, potansiyel kelimelerin nasıl sayılacağı ile ilgilidir. Çünkü olmayan kelimeler kural olarak zaten sayılamazlar. Dolayısıyla sayılamayan bir şeyin nasıl ölçüleceği temel sorusu ortaya çıkar (Plag 2006: 541). Ayrıca, Aronoff teoride modelini ortaya koyarken geçmiş türetkenliği ölçtüğü için type sıklığını eleştirmesine rağmen pratikte bu eleştirinin tersi bir yol izlemiştir çünkü Aronoff'un bu ölçüm modelinde bir ekin türetkenliğini ortaya koymak için sözlükler kullanmıştır. Bu nedenle Aronoff'un modeli eşzamanlı bir ölçümden ziyade artzamanlı türetkenliği göstermektedir.

Bu tarz sorunlardan Aronoff'un kendisi de bahseder. Ona göre ölçüm modelinde iki temel sorun vardır. Bu sorunlardan ilki çok önemli olmamakla birlikte geçmiş çalışmalarda da göz ardı edilen kelime yapım kurallarının türetkenliği hakkında kesin bir şey söylememesidir. Çünkü bir ekin türetken olarak adlandırdığımız durumdan başka bir duruma göre türetken olmadığını da görebiliriz. Bu nedenle kelime yapım kurallarının bazılarının diğerlerine göre daha türetken olduğunu söyleyebilmek için herhangi bir belirlilik söz konusu değildir. İkinci sorun ise daha çok ölçüm modelinin pratik yönüyle alakalıdır. Aronoff modelinde her ne kadar belli kelime tabanlarıyla ölçüm modelini sınırlasa da bunun kesin bir sayıya ulaşamayacağından bahseder (Aronoff 1976: 36) Aronoff'un değinmiş olduğu bu sorun bugüne kadar yapılmış tüm türetkenlik çalışmaları için geçerlidir. Sözlük veya geniş ölçekli bir derlem kullanılsa

bile hiçbir zaman tam bir sayı elde edilemeyeceği için ölçüm modellerinde varılan sonuçlar halen eksiktir.

Aronoff daha sonra 1983 yılında token sıklığını da ölçüm modelinin içerisine dâhil eder. Token sıklığını ölçüm denemelerine eklemesinin nedeni türetken veya türetken olmayan süreçlerin yine doğasında yatmaktadır. Buna göre derlemlerde veya sözlüklerde türetken olarak kabul edilen yapıların günümüzde türetken biçimde kullanılmadığı gözlemlenmiştir. Tam tersi durum ise yani türetken olan biçimlerin ise derlemlerde türetken olmadığı görülür. Bu tarz bir sonucu göz ardı etmemek için kelime tabanlı ölçüm verilerine alternatif olarak token sıklığını da modeline ekler. Çünkü kelime yapım kurallarında konuşur tarafından bir kere belli bir amaca yönelik kelimeler oluşturulduktan sonra zaman içerisinde anlamında genişleme veya daralma olur, yani semantik bakımdan sözlükselleşirler. Bu kelimeler özel anlamlara sahiptirler. Ancak yeni türetilmiş kelimeler için bu durumun tersi söz konusudur. Aronoff, token sıklığını daha iyi açıklayabilmek Kučera ve Francis'in (1982) çalışmasında örnek olarak kullandıkları -ivity ve -iveness eklerini örnek olarak almıştır. Buna göre daha önceki kelime tabanlı ölçüm modeline göre -ivity eki -iveness ekine göre daha türetken çıkarken token sıklığına gelince ise tam tersi bir sonuç ile karşılaşırız (Aronoff & Fudeman 2011: 251). Aronoff'un örnek olarak kullanmış olduğu bu iki ekin karşılaştırılması Baayen ve Lieber'in ortaklaşa yayınlamış oldukları 1991'deki çalışmasında daha büyük ölçekli verilerden elde ettikleri sonuçlarla gösterilmiştir.

Fakat token sıklığı semantik karmaşıklığı yansıtması sebebiyle türetkenliğin ölçümü için doğrudan kullanılamaz. Çünkü derlemde yüksek token sıklığı, yüksek türetkenlik anlamına gelmektedir. Ancak bahsedilmiş olduğu gibi semantik karışıklıktan dolayı yüksek token yüksek türetkenlik anlamına gelmemektedir. Token sıklığı, type sıklığına göre daha fazla değişkeni ölçse de, type sıklığı gibi geçmiş türetkenliği ölçtüğünden dolayı araştırmacılar tarafından eleştirilir. Ayrıca token veya type sıklığına bakılarak bir ekin bugün halen konuşurlar tarafından kullanıldığı belli değildir.

1.1.5.3. Olasılık Modelleri (Probabilistic Models)

Sıklık modellerinin bahsedilen bu sorunları sebebiyle Aronoff'un sunmuş olduğu token sıklığından hareketle Baayen ve Lieber bugün türetkenliğin ölçümü için geçerli olan yeni ölçüm modelleri geliştirmişlerdir. Günümüze kadar türetkenlik ölçüm modelleri

arasında geçerliliğini koruyan Baayen'in sunmuş olduğu ölçüm modelleridir. Her ne kadar tartışmalı da olsa Baayen'in ölçüm modelleri türetkenlik hesaplamaları için en geçerli olanlarıdır. Bunun sebebi belki de devamlı bir biçimde Baayen'in ölçüm modellerini tekrar ve tekrar ele alması olabilir.

Baayen bugüne kadar birçok ölçüm modeli sunmuştur. Baayen'in dar anlamda P türetkenlik (productivity in narrow sense), geniş ölçekli P* türetkenlik (global productivity, P*) ve hapax koşullu P* türetkenliği (hapax-conditioned degree of productivity) şeklinde bugüne kadar yapmış olduğu tüm ölçüm denemeleri olasılık modeli olarak adlandırılmaktadır.

Bu modellerin ortak noktası derlem aracılığıyla verilerin elde edilmesidir. Sözlük kullanımının ölçüm modellerinde yetersiz olduğu artık kanıtlandığı için büyük ölçekli derlemlerin kullanılması tercih edilmiştir.

Dar anlamda P Türetkenlik (Productivity in Narrow Sense):

Baayen, ölçüm modellerinde özellikle token sıklığı ve hapax legomena kullanımını tercih eder. Hapaxlar derlemlerde sadece bir ya da iki kez tanışına rastladığımız kelimelerdir. Baayen, hapaxları ölçüm modellerine eklemesinin nedeni olarak türetken kelime yapımları hakkında bizlere ipucu sunmasını gösterir. Sayı çoğunluğu türetkenlik hakkında kesin sonuçlar sunmaz. Hatta tam tersi durum söz konusu olabilir. Türetken olan veya olmayan süreçler arasındaki ayrımı token sıklığı ile yani sayı çoğunluğuyla elde edemeyiz. Bu sebeple, Baayen token sıklığında sayı çoğunluğu ile derlemde geçen bir kerelik oluşumların (hapaxes) arasındaki dolaylı ilişkiye odaklanır (Fernandez-Dominguez vd. 2007: 38-39)

Hapaxlar derlemlerde türetken olan biçimleri temsil eder. Bu nedenle bir kerelik oluşumlar (hapaxes) ve token sayısı arasındaki dolaylı ilişkiyi göstermek amacıyla Baayen 1989 yılında *dar anlamda P türetkenliği* adını verdiği ölçüm modelini geliştirir. Bu modelde savunduğu görüşlerini şöyle formüleştirebilir:

$$P = \frac{n1}{N}$$

Bu formüleştirmede P, türetkenliği işaret etmektedir. Derlemde geçen hapaxların sayısı n1, tokenların toplam sayısını ise N ile göstermiştir.

Bu ölçüm modelinin nasıl gerçekleştirildiğinin bir örneği, yine *Anayurt Oteli* romanını uyguladığım, aşağıdaki tabloda görülebilir:

Ek	Token Sayısı	Hapax Sayısı	Dar anlamda P türetkenliği
-IX	553	96	0.17
-IXk	410	66	0.16
-IA	408	44	0.10
-cX	285	30	0.10
-mAk	146	37	0.25
-Xm	107	15	0.14
-sXz	94	39	0.41
-XcX	20	9	0.45
-CXk	18	9	0.50
-ImsI	8	2	0.25

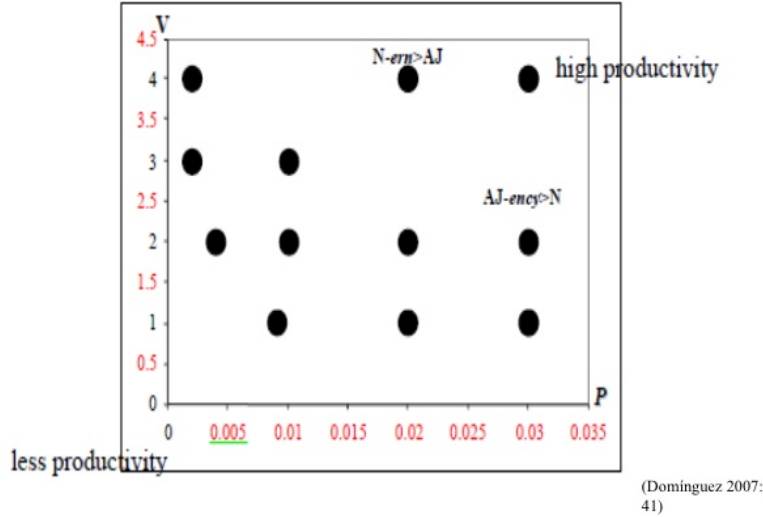
Tablo 2: Dar anlamda P türetkenlik modeli

Baayen'in bu ölçüm modeli Aronoff'un modeliyle benzerlik gösterir. Bu nedenle bu modelinde bazı sorunları vardır. Bu sorunlardan ilki Aronoff'un modeli için de geçerli olan geçmiş türetkenliği göstermesi ve potansiyel oluşumları hesaplayamamasıdır. Ayrıca Baayen token ve hapaxların toplam sayısından türetken olan biçimleri hesaplamaya çalışır. Ancak burada kullanmış olduğu derlemin boyutuyla ilgili sorun karşımıza çıkar. Çünkü derlemin boyutuyla ilgili olarak ele aldığı hapaxların sayısıyla türetken biçimler arasındaki ilişki hakkında yanlış yorumlamada bulunur. Dolayısıyla bu bize derlemin boyutunun türetken olan veya olmayan biçimlerin hesaplanmasında büyük rol oynadığını gösterir.

Geniş ölçekli P* Türetkenlik (Global Productivity, P*)

Baayen dar anlamda türetkenlik modelinde olası kelimeler yerine bir kerelik türetimler; gerçek kelimeler yerine ise kelime tiplerini saydığı gibi eleştirileri kabul eder ve bunu geliştirmek için dar anlamda türetkenlik modeline typeları da ekler. Baayen'a göre hapax ve token sıklıkları çok fazla yeni biçimlere odaklandığı için type sıklığı da eklenmelidir. Bu ölçüm modeline ise geniş ölçekli türetkenlik (global productivity, P*) adını verir. Bu ölçüm modeli matematikte kullanılan x ve y eksenlerine sahiptir ve figür üzerinde verilerin sonuçları gösterilir. Buna göre modelde dikey ekseninde (y ekseninde) V yani type sıklığı yer alırken yatay ekseninde (x ekseninde) ise P yani dar anlamda

işleklilik ölçümü yer alır. Kısaca figür üzerinde gösterilen rakamları yerlerine göre değerlendirdiğimizde şeklin sol en alt köşesinde gösterilen biçimler üretken olmayanları temsil eder. Figürde sağ üst köşede ise yüksek üretkenlik sonuçları yer alır. Bunun bir gösterimi aşağıda verilmiştir:

Şekil 2: Geniş ölçekli P* üretkenlik modeli

Bu modelde eklerin üretkenlik derecelerinin grafik üzerinde daha ayrıntılı bir biçimde gösterilmesi hem V hem de P sonuçları bakımından çeşitlilik sunar. Ancak diğer modeller gibi bu modelde de birtakım sorunlarla karşılaşırız. Örneğin üretken olan veya olmayan eklerin eksende gösterilmesinde herhangi bir kuralın olmaması önemli sorunlarından biridir. Ayrıca V ve P sonuçlarının birleştirilememesi de diğer önemli bir sorun olarak karşımıza çıkar (Fernandez-Dominguez vd. 2007: 40-42)

Hapax Koşullu P* Üretkenlik (Hapax-Conditioned Degree of Productivity)

Geniş ölçekli üretkenlik modelinde de istediği sonucu elde edemeyen Baayen'ın en son geliştirdiği çalışması üretkenliğin ölçümü konusunda daha tutarlı sonuçlar veren model olması sebebiyle araştırmacılar tarafından bugün sıklıkla kullanılmaktadır. Baayen eleştirileri de dikkate alarak hapax koşullu üretkenlik, P* (hapax-conditioned degree of productivity) modelini hazırlar. Bu modelde derlemdeki bütün hapaxların sayısı ile belli bir ekin hapax sayısının bölünmesiyle elde edilen sonuçlar bulunmaktadır. Hapaxların yeni üretimler hakkında bilgiler sunduğu artık bilinen bir gerçektir. Bu nedenle Baayen derlemdeki tüm hapaxların sayısı ile belli ekle türetilmiş olan hapaxların sayısının

bölümüyle türetkenlik hakkında geçerli olan bir varsayım yapar. Baayen hapax koşullu türetkenlik modelini daha iyi anlatabilmek için şu şekilde formüleştirebilir:

$$P^* = n_{1,E,t} / h_t$$

Baayen, hapax koşullu türetkenlik modeli içerisinde kullanmış olduğu n_1 'i belli bir ekin hapax sayısı, E 'yi belli bir morfolojik kategoriyi, t 'yi tokenların sayısı ve h 'yi ise derlemdeki toplam hapax sayısını göstermek amacıyla kullanır. Buna göre derlemdeki hapaxlar ve tokenlar yine ölçüm modelinin temelini oluşturur (Fernandez-Dominguez vd. 2007: 42-43).

Bu ölçüm modelinin bir örneği, yine Anayurt Oteli romanına uygulanmış bir şekilde, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Ekler	Token Sayısı	Type Sayısı	Hapax	Dar anlamda P Türetkenliği	Hapax Koşullu P* Türetkenlik
-CX	285	68	30	0.10	0.086
-lA	408	100	44	0.10	0.12
-Xm	107	31	15	0.14	0.043
-lXk	410	135	66	0.16	0.19
-lX	553	185	96	0.17	0.27
-mAk	146	58	37	0.25	0.10
-XmsI	8	4	2	0.25	0.005
-sXz	94	51	39	0.41	0.11
-XCX	20	13	9	0.45	0.025
-CXk	18	11	9	0.50	0.025

Tablo 3: Hapax koşullu P* türetkenlik modeli

Ancak Baayen'in yapmış olduğu bu son çalışması her ne kadar tutarlı sonuçlar verse de Bauer (2001) çalışmasında Baayen'in ölçüm modelinde bazı sorunların olduğunu söyler. Bauer *Morphological Productivity* (2001) adlı çalışmasında Baayen'in modelinde derlem boyutunun tutarsız sonuçlar verdiğini göstermiştir. Bauer'e göre Baayen'in modelinin doğru şeyi ölçüp ölçmediği sorusunu sormak gereklidir. Çünkü derlem boyutu her ne modelde olursa olsun türetkenlik hesaplamalarında karşımıza çıkan temel sorunlardan biridir. Bu nedenle hapax ve token gibi sayı çoğunluğuyla elde edilen sonuçlara bakarak bir ekin türetken olup olmadığı konusunda kesin bir yargıya

varamayız. Bauer, Wellington Corpus of Written New Zealand English adlı veriden -iana (Victoriana) ve -ity eklerini karşılaştırarak bunu örneklendirmiştir. Bu derlemden elde ettiğimiz sonuçları Baayen'in modeline uyguladığımız takdirde Victoriana kelimesinde sadece tanığına rastladığımız -iana ekinin hapax sayısı bir, toplam token ve type sayısı ise yine birdir (Bauer 2001: 150-151). Bundan dolayı modelden hareketle -iana ekinin tamamen türetken bir ek olduğu sonucuna varılır. Ancak -iana eki Türkçedeki yağmur kelimesindeki -mur eki gibi kalıplaşmış ve bugün türetimi olmayan bir ektir. Bu nedenle derlemin büyüklüğü hapaxların sayısı bakımından bize yanıltıcı sonuçlar sunabilir. Ayrıca derlemlerin belirli olması nedeniyle bazı eklerin diğer türetken olarak bildiğimiz eklerden daha fazla token sayısına sahip olması da modelin dezavantajı gibi durmaktadır. Büyük ölçekli bir derlem kullanılsa bile bu derlemin sonuçları diğer derlemden elde edilen sonuçlarla karşılaştırılmayacağı için büyük bir sorun oluşturmaktadır.

Sonuç olarak Baayen'in modellerinde kullanmış olduğu hapax ve token sıklığına ilişkin karşılaştığı sorunlar diğer modellerinde de karşımıza çıkacaktır. Hapax temelli ölçüm modellerini geliştiren Baayen, günümüze kadar eleştirileri göz önünde bulundurarak modellerini geliştirmiş bulunsa da, geliştirdiği her model için geçerli olan bu tarz ortak sorunlar söz konusu olacaktır. Dolayısıyla token ve hapaxların sayısının derlemin büyüklüğüne bağlı olması önemli sorunların başında gelmektedir. Çünkü derlemdeki hapaxlar sayesinde yeni kelime türetimleri hakkında bilgi sahibi olabiliriz. Ancak bir derlemdeki hapaxların sayısı fazla ise derlemin boyutu azdır. Eğer derlemde hapaxların sayısı az ise derlemin boyutu bu sefer büyüktür. Dolayısıyla hapax koşullu ölçümlerin yararlı olabilmesi için bir derlemin doğru boyutunun ne olduğunu bilmek gerekir ve bunun da bir yolu yoktur.

1.1.5.4. İsimlendirme Modeli (Onomasiological Model)

Baayen'dan sonra Štekauer 1998 yılında isimlendirme (onomasiological) adını verdiği yeni bir ölçüm modelini geliştirir. Bu modelde Štekauer, yukarıdaki modellerden farklı olarak biçimden anlama doğru değil; anlamdan biçime doğru gider. Ona göre kelime-türetimi, bir dilin sözlüğünde bulunmayan bir isimlendirme birimine ihtiyaç olduğunda ortaya çıkar. Bu modelin temel özelliklerinden biri, sentaks ve çekimin daha yüksek türetkenliğini destekleyen analistlerin (Chomsky 1970, Baayen ve Lieber 1991, vb.)

aksine, burada kelime türetimine dair örüntülerin düzenli, tahmin edilebilir ve tamamen türetken oldukları iddia edilir (bk. Stekauer 1998). Bundan önceki yaklaşımlar geleneksel bir biçimde türetkenliği kurallara dayalı ve sınırlı bir fenomen olarak, yaratıcılığı ise dilin geri kalan tüm çıktılarına ev sahipliği yapan tuhaflıkların bir bütünü olarak görür. Bu tarz bir düşünce bu model tarafından otomatik olarak reddedilir. Çünkü bu model, yaratıcılık ve türetkenlik kavramlarını “türetkenlik sınırlılıkları içinde yaratıcılık” olarak kelime-türetimi kavramı aracılığıyla birbirine bağlar. Stekauer bu durumu anlamak için şu örneği verir: eğer yirmi kişilik bir gruptan “insan ırkı adına uzaylılarla tanışan bir kişi”ye yeni bir isimlendirilme verilmesi istense, bu yirmi kişinin hepsinin bu isimlendirme için aynı kelimeyi kullanması nadirdir; büyük ihtimalle birbirinde farklı birçok isimlendirme vereceklerdir. Aşağıdaki tablo olası isimlendirme biçimlerini ve bunlara karşılık gelen isimlendirme kelime türetim türlerini göstermektedir (Fernandez-Dominguez 2007: 43-44):

İsimlendirme Kelime-Türetim Türleri	Olası İsimlendirme Biçimleri
Konu-Eylem-Özne	İnsan ırkı temsilcisi, homosapiens temsilcisi
Yer/Konu-Eylem-Özne	Yeryüzü-temsilcisi, dünya elçisi
Yer-Eylem-Özne	Galaksiler arası diplomat, yıldızlararası diplomat
Nesne/Yer-Eylem-Özne	Dünya-dışı karşılayıcı, Uzay-dışı karşılayıcı
Nesne-Eylem-Özne	Bağlantıya geçen, Karşılayıcı

Tablo 4: İsimlendirme modeline göre türetim türleri

Bu tablodan da anlaşıldığı üzere isimlendirme modeli, kelime türetiminde anlam ve kavrama daha çok önem vermiştir. Bu model çalışmamda yalnızca bu kısım sınırlı kalacağından bu modele sadece değinmekle yetindim ve bu sebeple ayrıntılı bir inceleme sunamadım.

1.2. Türetkenlik ve Zihin Sözlüğü

Her insan dil yetisine sahip olarak doğar ve kendi anadilinin gramerine daha sonradan öğrenerek sahip olur. Dolayısıyla her anadil konuşuru kendi dilinin gramerine sezgisel olarak sahiptir (Kerimoğlu 2014: 68). Anadil konuşurunun bu sahip olduğu sezgisel bilgiler aracılığıyla hiç karşılaşmadığı bir kelimenin veya cümlenin anlamını kestirebilir. Bu sezgisel bilgilerin kayıtlı olduğu yer zihin sözlüğüdür. Zihin sözlüğü soyut bir kavramdır. Bu sözlük aracılığıyla anadil konuşurunun sahip olduğu bilgiler

buraya depolanır ve bu depolanan bilgiler aracılığıyla konuşur hem hiç duymadığı kelimeleri anlayabilir hem de yeni sözcükler türetebilir.

Türetkenlik çalışmalarına göre bir dilin morfolojik sisteminde konuşurun türetebileceği olası kelimeler incelenmelidir. Bu olası kelimeleri konuşurun gerçek kelimelere dönüştürerek kullanıp kullanmaması önemli değildir. Burada söz konusu olan olası kelimelerin varlığıdır. Bu olasılık kavramı üretici dilbilgisinden doğrudan alınıp morfolojide kullanılan bir kavramdır. Üretici dilbilgisi, dil kullanımı ve dil edinimine bağlı olarak dilin yapı kurallarını formüleştiren dil hakkında çözümleme yapmayı amaçlar. Bu nedenle konuşurun ne tür kelimeler türetebileceği olasılığı zihin sözlüğü ve sıklık arasındaki ilişkiden kaynaklanır.

Derlemede veya günlük konuşma dilinde konuşurun kullanmış olduğu biçimler zihin sözlüğüne depolu halde bulunan kurallar aracılığıyla oluşturulmuştur. Bu kurallar, zihin sözlüğünde depolu halde bulunmakla birlikte, aynı zamanda konuşurun yeni kelime türetmeye ihtiyaç duyduğu zaman da türetilme olasılığı olan biçimlerdir. Bu olasılıkları belirleyen etkenler konuşurun dil edinimi ve kullanımı ile yakından ilgilidir. Bu nedenle zihin sözlüğü yapım morfoloji çalışmaları için, diğer bir deyişle, konuşurun yeni kelime türetirken ne yol izlediğini açıklayabilmek için önemli bir yer teşkil etmektedir (Bauer 2001: 103-105).

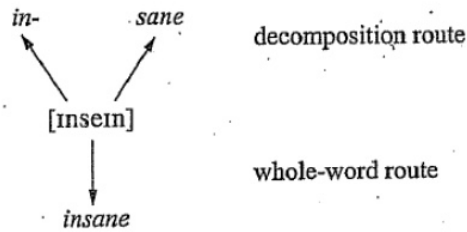
Zihin sözlüğü üzerinde çalışan araştırmacılar bir takım soruları yanıtlamaya çalışırlar. Bunlardan ilki soyut olan zihin sözlüğünün nelerden oluştuğudur. Dilin kurallarını bulduran depo olarak adlandırılan zihin sözlüğünün girdileri için araştırmacılar (Aronoff&Fudeman 2011, Lieber 2009, Plag 2003) üç önemli teori öne vardır. Bunlardan ilkinde göre zihin sözlüğü kelime-tabanlı (word-form) girdilerden oluşmaktadır. Araştırmacıların bazıları zihin sözlüğüne kaydedilen girdileri kelime-tabanlı olduğunu savunurlar ve bunları da karmaşık ve basit kelimeler şeklinde ikiye ayırırlar. Bu iki kelime türü yapım eki ile oluşturulup oluşturulmaması ile ilgilidir. Ancak Türkçe gibi eklemeli bir dilde bu gibi kelime-tabanlı girdilerin zihin sözlüğüne kaydedilmesi imkânsız görünmektedir. Çünkü Türkçe gibi bir dil, zengin yapım ve çekim morfolojisine sahip eklemeli bir dildir. Dolayısıyla Türkçede sözcükler birden fazla yapım ve çekim eki üst üste gelip farklı anlamlar yarattığı için tüm bu sözcüklerin varyasyonlarının zihin sözlüğüne kaydedilmesi zor gözükmektedir. Her ne kadar zihin

denen olgu sonsuz sayıda bilgiyi kaydedip işleme gücüne sahipse de Türkçe gibi eklemeli bir dil karşısında kelimeleri tek tek kaydetmesi ekonomi prensibine uymamaktadır. Zihin sözlüğünün işleyişinin ekonomi prensibine göre hareket ettiği görüşü yaygındır. Diğer türlü çok fazla depolanan bilgi anlamına gelmektedir ve dolayısıyla bilgi karmaşasına neden olur (Haspelmath&Sims 2002: 230).

Kelime-tabanlı görüşü eleştiren diğer araştırmacılar ise zihin sözlüğü girdilerinin morfem-tabanlı olduğunu savunurlar. Bu görüşe göre zihin sözlüğü morfemlerden oluşmaktadır. Ancak bu teori de sorunludur. Çünkü morfemler düzenli anlamlara sahip biçimler değildirler. Ayrıca dilde boş morfem, sıfır ekli biçimler ve anlamları farklılaşan morfemler bulunmaktadır. Bu nedenle zihin sözlüğüne sadece morfem-tabanlı girdilerin olması birçok soru işaretini beraberinde getirdiği için bu görüş de geçerli değildir. Ancak morfem-tabanlı ve kelime-tabanlı görüşleri birleştirdiğimiz takdirde karşılaştığımız sorunların büyük ölçüde ortadan kalktığını görebiliriz. Dolayısıyla zihin sözlüğüne kaydedilenlerin hem kelime hem morfem biçiminde olduğunu kabul edebiliriz. Peki, zihin sözlüğüne bu iki biçimin depolanmasını belirleyen şey nedir? Bu sorunun cevabi sıklık faktörüdür. Zihin sözlüğünde sıklık ve olasılık faktörlerinin konuşurun bir kelimeyi depolayıp ve buradan kullanmasına etkisi bulunmaktadır. Özellikle depolamada sıklığın önemli bir rolü vardır (Haspelmath&Sims 2002: 230-235).

Araştırmacılar (Lieber 2009, Plag 2003) zihin sözlüğüne depolamanın iki yolla gerçekleştiğini savunurlar. Bunlar parçalama (decomposition) ve doğrudan (direct-route) olmak üzere iki biçimdedir. Konuşur bu iki yolu aynı ölçüde kullanmaktadır. Daha doğrusu konuşur için hangi yol hatırlanması ve erişilmesi kolaysa o yolun kullanımı tercih edilir. Zihin sözlüğüne parçalama ve doğrudan kelime kaydedilmesinin temel nedeni bir kelimenin taşımış olduğu kullanım sıklığı ile alakalıdır. Eğer konuşur kelimenin kullanım sıklığı azsa kelimeyi parçalamakta; kelimenin kullanım sıklığı fazlaysa doğrudan zihin sözlüğüne depolamaktadır. Elbette bu depolama biçimlerini konuşur otomatik ve farkında olmadan gerçekleştirir. Örneğin İngilizcedeki *modern* ve *modernity* kelimelerine baktığımızda *modern* kelimesinin derlemlerde daha yüksek kullanım sıklığına sahip olduğunu görürüz. Bundan dolayı *modernity* kelimesi *modernity* biçiminde parçalanarak zihin sözlüğüne kaydedilir. Doğrudan zihin sözlüğüne

kaydedilen biçime örnek olarak İngilizcedeki *insane* kelimesi verilebilir. Bu kelime geçiş -sane ekine göre *insane* sözcüğü daha fazla sıklığa sahiptir. Bu nedenle konuşur zihin sözlüğüne bu kelimeyi doğrudan kaydeder. Konuşur bu kelimeyi kullanmak istediğinde ise aynı biçimde ve bir bütün olarak zihin sözlüğünden alarak kullanır. Burada -sane ekinin parçalanmadan alındığı görülür ve zamanla kelimenin tabanı ile birleşerek sözlükselleşir. Bu nedenle konuşur yeni kelime türetmek istediği zaman bu ekin kullanımını tercih etmez. Bu durumun özeti aşağıdaki şekilde resmedilmiştir:

(Plag 2003: 49)

Şekil 3: Zihin sözlüğüne kelime kayıt biçimleri

Zihin sözlüğünde konuşurun sözcükleri depolamasında sıklık-zihin sözlüğü arasındaki ilişki türetkenliği doğrudan etkilemektedir. Çünkü sıklık faktörüyle birlikte iki yolla depolanan sözcükler konuşur tarafından oluşturulabilecek olası kelimelerdir. Eğer bir kelimenin kullanım sıklığı fazla ise yeni kelime oluşturma olasılığı fazladır. Bu tip eklerle oluşturulmuş kelimelere yukarıda da değinildiği gibi olası kelimeler adı verilmektedir. Olası kelimeler, anadil konuşuru tarafından gerçek kelimelere dönüştürülebilir. Gerçek kelimeler anadil konuşuru tarafından konuşma ve yazı dilinde kullanılan kelimelerdir. Olası kelimeler, gerçek kelimelere göre düzenli anlamlara sahiptirler. Çünkü bir ekin taşıdığı anlam yapısal kurallar gereği belli olduğu için bu eklerle türetilen kelimelerin taşıdıkları anlamlar da belirlenmiştir. Ancak konuşur gerçek kelimeyi kullanmaya başladığında zamanla kelimenin anlamında genişlemeler veya daralmalar meydana gelir. Bu nedenle gerçek kelimeler düzenli anlama sahip

değildirler. Türkçedeki *evli* kelimesinin zamanla bir bütün olarak kullanılmaya başlanması buna örnek olarak verilebilir (Plag 2003: 115).

Sonuç olarak zihin sözlüğünün işleyişinde olasılık ve sıklık faktörleri önemli rol oynarlar. Sıklık, kelimelerin depolanmasında ve kullanımında önemli rol oynadığı için karşımıza olasılıklar çıkar. Sık kullanıma sahip biçimin türetimi daha olasıdır ve konuşur bu olası biçimlere daha hızlı biçimde erişir.

Ölçüm modellerinde sıklıkla karşılaşacağımız olasılık kavramı için zihin sözlüğünün yapısını anlamamız gerekmektedir. Çünkü olasılık kavramı zihin sözlüğü ve dilbilgisine ulaşımında önemli rol oynuyor. Özellikle daha olası yapılara daha hızlı erişim noktasında olasılığın önemli bir rolü vardır. Ayrıca konuşurun ne tür yolu seçeceği veya hangi biçimi kullanacağı gibi belirsizlik durumu, daha olası biçimlerin kullanılacağı yönündeki görüşle giderilmiş olacaktır. Bu gibi bazı yapıların diğerlerine göre daha sık kullanılması gibi kimi zorlukları açıklamada da olasılık kavramı önemli rol oynar. Bu nedenle sıklık ve olasılık türetkenlik kavramları için önemlidir. Bu iki faktör ise zihin sözlüğünün işleyişiyle açıklanabilir. Böylelikle türetkenlik çalışmaları içerisinde hem teorik hem de pratik anlamda karşılaştığımız soruların cevapları kısmen de olsa verilmiş olacaktır.

2. BÖLÜM

TÜRETKENLİKLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

2.1. Giriş

Bu bölümde türetkenlik morfolojisinde türetken olan veya olmayan biçimlerin nedenlerini ve tanımlarını yaparken gerekli görülen ve kullanılan bazı temel kavramların açıklamaları yapılacaktır. Bu kavramlar, morfolojik türetkenlik çalışmalarında, ölçüm modellerinden elde ettiğimiz verileri neden-sonuç ilişkisi içerisinde değerlendirmemize yardımcı olacaktır.

Türetkenlikle ilgili kavramlar aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Potansiyel (Potential), Olası/Muhtemel (Possible/Probable) ve Gerçek (Actual) Kelime
- Anlık Sözcük (Nonce Word) ve Yeni Sözcük (Neologism)
- Sözlükselleşme (Lexicalisation)
- Sıklık (Frequency)
- Saydamlık (Transparency)
- Bir Kerelik Türetimler (hapax legomenon)
- Yaratıcılık (Creativity)
- Anoloji (Analogy)

Aşağıda bu kavramların hangi anlamlarda türetkenlik teorisi içinde kullanıldıklarına bakılabilir.

2.2. Potansiyel (Potential), Olası/Muhtemel (Possible/Probable) ve Gerçek Kelime (Actual Word)

Olası/muhtemel kelime (*possible/probable word*) ile gerçek kelime (*actual word*) terimleri üretici dilbilgisinden (*generative grammar*) hareketle oluşturulan terimlerdir. İngilizcede *possible* ve *probable* şeklinde karşılaştığımız olasılığı açıklamak amacıyla

kullanılan terim Türkçede sadece olası kelime olarak karşılanabilir. Bu sebeple karışıklığı engellemek amacıyla *possible words* için *olası kelimeler*, *probable words* için *muhtemel kelimeler* kavramları kullanılacaktır.

Burada bahsedilmesi gerekli olan önemli bir durum vardır. Türetkenlik çalışmaları olasılıkla ilgili olan her şeydir. Bu nedenle araştırmacıların bazıları (Aronoff 1976, Motsch 1977) olası (*possible*), potansiyel (*potential*) ve muhtemel (*probable*) terimleri arasında ayırım yapmazken diğer araştırmacılar (Bauer 2001, Van Santen 1992) bu terimler arasında ayırım yapmaktadır. Burada söz konusu olan sorun konuşurun potansiyel kelimeleri eşit şekilde kullanıp kullanmamasıdır. Konuşur eşit bir biçimde bütün potansiyel kelimelerden yararlanmadığı gibi bütün potansiyel kelimeler de eşit bir biçimde olası/muhtemel (*possible/probable*) değildir. Bu nedenle Bauer gibi bazı araştırmacılar bunlar arasında ayırım yapılması gerekliliğinden bahsederler. Bauer'e göre (2001) muhtemel kelimeler (*probable words*) ile potansiyel/olası kelimeleri (*potential/possible words*) konuşur eşit bir şekilde kullanmamaktadır. Çünkü dilde bazı sınırlayıcı özellikler veya nedenlerden dolayı konuşurun bu gibi kelimeleri türetmek için bazı biçimleri diğerlerine göre daha fazla şekilde kullandığı görülür. Bu tarz bir ayırma giden araştırmacılar olası (*possible*) kelimeleri dilbilim sistemi bakımından tanımlarken muhtemel (*probable*) kelimeleri ise sistem dışı faktörler (engelleme, anlam, estetik, kültürel ve cisimleştirilememe) tarafından belirlenenler olarak tanımlarlar. Aronoff (1976) ise bu tarz bir ayırım yapmaktan yana değildir. Aronoff'a göre kelime yapımında olasılık bütünleyici bir kavramdır. Olasılık türetkenliğe dair olan bütün yapım yollarını kapsar. Dolayısıyla bu terimler arasında ayırım yapmaz.

Olasılık kavramıyla birlikte konuşur tarafından dilin kurallarına göre oluşturulmuş ve günlük hayatta kullanılan kelimeler gerçek kelime (*actual word*) olarak adlandırılır. Gerçek kelimeler yazılı ve sözlü kaynaklarda tanımlandığımız kelimelerdir. Bu kelimeler konuşur tarafından kullanılmadan veya türetilmeden önce olası kelimeler olarak zihin sözlüğünde bulunduğu varsayılır. Dilin kurallarının depolu olduğu bu yerde konuşur ihtiyaç halinde bu kelimeyi türetir.

2.3. Anlık Sözcük (Nonce Word) ve Yeni Sözcük (Neologism)

Türetkenlik çalışmalarında kelime yapım kurallarına uygun olarak türetilmiş kelimelerin artzamanlı yönünü vurgulamak için yeni sözcük (neologism) adlandırılması

yapılmaktadır. Morfolojik türetkenlik çalışmalarında yeni sözcükler, dil kurallarının bir parçası olarak oluşturulmuşlardır. Anlık sözcükler de (nonce word) türetilmektedir. Bunlar özel veya belirli bir durumun gerektirdiği ihtiyacı karşılamak için tek kullanımlık veya geçici olarak o an ve irticalen üretilen ve kişisel bir türetim olmasına koşut bir daha asla kullanılmama olasılığı olan, bağlam-bağımlı doğal sözcük veya ifade olarak tanımlanabilir. Örneğin Turgay Sebzecioğlu'nun Türkçe Ulusal Derlem ve Google'daki araştırmalarının sonucunda anlık sözcükten çıkıp yeni sözcük niteliği kazanmaya başlayan sözcükleri listelemiştir. Bu liste örneğin *benciliyet* (krş. *benciliyet*) , *bölüm-daş*, *çaykolik* gibi sözcüklerin yeni kelime olarak konuşur tarafından kullanıldığı görülür (Sebzecioğlu 2013: 45-46).

Yeni sözcükler ile anlık sözcükler arasında ayırım yapılmalıdır. Anlık sözcükler bireysel olarak bir amaca yönelik olarak türetilse de daha sonraki süreçlerde dilsel toplulukta kullanılmaya devam ederek yeni sözcük haline dönüşebilir. Ancak bu iki kavram arasındaki en temel ayırım da bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Buna göre anlık sözcükler yeni sözcüklere göre ortaya çıkış serüveninden çok yaygınlaşma sürecine dayanmaktadır. Bu süreç dil çalışmalarında yerleşikleşme (institutionalized) olarak adlandırılır. Bu nedenle türetkenlik morfolojisinde ölçüm modelleri içerisinde bu tip oluşumları açıklamak amacıyla bu ikili ayırma gidilmiştir. Bu çalışmada anlık sözcükler gibi kelimelere rastlanması mümkün gibi görünmemektedir. Bu tip sözcüklere genellikle sözlük yazarının diğer yazarlardan eserini farklı kılmak ve kopyalanmasını önlemek amacıyla başvurulur. Sözlük gibi bir kaynak, çalışma içerisinde ele alınmamasından dolayı anlık sözcükler ile karşılaşma oranı düşüktür. Ancak morfolojik türetkenlik çalışmalarında yeni sözcük adlandırılması önemli olduğu için tanımlama yaparken anlık sözcüklerle arasındaki ayırımdan bahsedilmesi gereklidir.

2.4. Sözlükselleşme (Lexicalisation)

Birçok faktörün yeni kelime yapımına önemli ölçüde katkıda bulunduğunu veya yeni kelime yapımını sınırladığını biliyoruz. Bu faktörlerden biri saydamlıkla da (transparency) yakından ilgili olan sözlükselleşmedir (lexicalisation). Sözlükselleşme terimi, Türkçe dilbilgisi çalışmalarında sözcükselleşme biçiminde de karşılanmaktadır. Ancak yaygın olarak sözlükselleşme terimi kullanılır. Araştırmacıların çoğunun sözlükselleşme terimini tercih etmesinin nedeni kelimenin sözlüksel bir birim olarak

kullanılmasıdır. Sözlükselleşme dildeki bazı kelimelerin büyük ölçüde gerçek anlamlarını kaybedip yapısal olarak kalıplaşmaları olarak tanımlanabilir (Demirci 2008: 133). Bu nedenle sözlükselleşmiş kelimeler, yeni bir kavramı karşılayan kelimeler olarak kullanılmaktadır. Sözlükselleşme semantikle iç içedir. Bu nedenle kelime yapısıyla ilgili olan bir diğer faktör olan saydamlıkla ilişkisi vardır. Türetilen yeni kelime saydam değilse, kelimenin anlamının sözlükselleşmiş olduğunu söyleyebiliriz. Sözlükselleşmiş olan bir kelime, artık düzenli olmayan (non-compositional) anlama sahiptir. Saydam olan kelimeler ise düzenlilik (compositional) sergilerler, yani kelimenin hem kökü hem de eki sahip oldukları anlamı korurlar (Lieber 2009: 63). Anlamsal olarak düzenli olmayan sözlükselleşmiş kelimeye örnek olarak Türkçedeki *evli* kelimesinde geçen bir şeye sahip anlamı katan -IX ekini verebiliriz. Bu eklin işlevi anlamından sıyrılarak sözlükselleştiğinden dolayı artık medeni durumu gösteren yeni bir kelime olarak sözlüklerde yer almaktadır.

‘Sözlüğe girme’ anlamında kullanılan sözlükselleşmenin kendisinden farklı bir başka dilsel süreç olan dilbilgiselleştirmeye (gramaticalisation) karıştırılmaması gerekmektedir. Dilin evrim süreci içinde bir sözlükbiriminin biçimbirime dönüşmesi olarak tanımlanan gramatikleşmenin sözlükselleşmeyle arasındaki ilişkiyi Lehman şu şekilde açıklar; “dilbilgiselleşme bir sözlükselleşmeyi öngörür, diğer bir ifadeyle her dilbilgiselleşme bir sözlükselleşmeye dayanır, yani dilbilgiselleşen bir biçimin veya kelimenin sözlükselleşmesi beklenir” (akt. Aydemir 2015: 91).

Sözlükselleşmiş kelimelerin etkisini türetkenlik çalışmalarının derlem bölümünde elde ettiğimiz sonuçlar kısmında daha iyi görebiliriz. Özellikle bu etki, yapım kurallarının depolu olduğu zihin sözlüğü işleyişinde ortaya çıkar. Sözlükselleşme ve zihin sözlüğü arasındaki ilişki kelimelerin depolanması ve kullanım sıklığına bağlıdır. Zihin sözlüğünde bulunan potansiyel kelime türetimlerinin semantiği düzensizdir. Ancak kelime türetildiği zaman olası kelimeler bir anlam etrafında kullanılır. Bu tip bir işleyişin varlığı anlamın kuralların bir parçası olduğunu gösterir. Ancak olası kelime zaman içerisinde türetildiği anlam ve biçimden farklılaşarak dilin sözlüklerinde yerini alır. Sözlükselleşen bu kelimelerin zihin sözlüğüne depolanması ise kullanım sıklığına bağlı olarak gerçekleşir. Daha önceki bölümlerde bahsedilmiş olduğu üzere sıklığı fazla olan kelimeler sözlüğe doğrudan (direct route) depolanır. Böylelikle sözlükselleşmiş

kelimeler diğer kelimelere göre zihin sözlüğünde daha kolay erişime sahiptir. Erişimin kolaylığı derlemlerde sözlükselleşmiş kelimelerin token sıklıklarının sayısal olarak fazla çıkmasına neden olur. Aronoff yapmış olduğu çalışmada (1976) İngilizcedeki -ivity ekinin -iveness ekine göre daha fazla token sıklığına sahip olmasında sözlükselleşmiş kelimelerin etkisi olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Sonuç olarak sözlükselleşmiş kelimeler ile türetkenlik arasındaki bu dolaylı ilişki, kelime yapımının türetkenliği üzerine yapılacak bir çalışmanın sadece token veya type sıklıklarına bakılarak türetkenlik hakkında yorumda bulunamayacağını bizlere gösterir. Diğer faktörler gibi sözlükselleşme de işlek olup olmadığı gibi bir özelliğe bakılmaksızın kelime türetimine katılabilmektedir. Dolayısıyla ölçüm modellerinde bu tip bir faktörün görmezden gelinmesi türetkenlik hakkında yanlış sonuçlara götürebilir.

2.5. Sıklık (Frequency)

Türetkenlik çalışmalarında sıklık faktörünün etkisi çok önemlidir. Öyle ki araştırmacıların çoğu sıklık ve türetkenlik kavramlarını eş olarak görüp türetkenlik eşittir sıklık şeklinde tanımlama yapmaktaydılar. Fakat sıklık faktörü türetkenlik çalışmalarının merkezinde yer alsa da türetkenlikle eş değer görülmemelidir. Bunun nedeni dil eğilimleri ve sıklığın dil kullanımı üzerindeki etkisiyle açıklanabilir.

Zihinsel süreçlerin kelime türetimi veya kullanımı üzerindeki birçok etkisinden diğer bölümlerde bahsetmiştik. Sıklık faktörü kelime depolamasında, depolanmış kurallar aracılığıyla yeni kelime türetiminde ve kelimelere erişimde kelimenin türetkenliğini etkilemektedir. Somut olmasa da zihin sözlüğümüze kelimelerin sıklık etkisiyle iki şekilde depolandığını biliyoruz; doğrudan ve parçalama. Konuşurun çok hızlı bir şekilde gerçekleştirdiği bu işlem sırasında kelimelerin depolanmasında hangi yolu kullanacağı sıklık faktörüne bağlıdır. Yani daha az sıklığa sahip kelimeler parçalanarak, daha sık olanlar ise doğrudan zihin sözlüğüne alınır. Depolama sırasında sık olan veya olmayan şeklinde ayırdığımız biçimlere karar vermemizi sağlayan unsur nedir sorusuna cevaben sözlükselleşme ve belirlilik (markedness) faktörlerinin etkili olduğu söylenebilir. Sözlükselleşme ve belirliliğin sıklığa olan etkilerini daha çok derlem çalışmalarında elde ettiğimiz type ve token sıklık sonuçlarında görürüz. Derlem tabanlı çalışmalarda genelde kullanım sıklıkları olarak tanımlanan type ve token terimleri sıklığın alt türleridir. Type sıklığı belli bir ekle türetilmiş kelimelerin toplam sayısı iken token

sıklığı bir metinde geçen kelimelerin toplam sayıdır. Sıklığın bu iki türü sözlükselleşme ve belirlilik faktörleriyle yakından ilgilidir. Fernandez Dominguez 2010 yılında yayınlamış olduğu makalesinde, incelediği iki derlem aracılığıyla, sözlükselleşmiş kelimelerin sözlükselleşmemiş olanlara göre daha fazla sıklığa sahip olduğu sonucuna varmıştır. Fernandez'e göre konuşurlar kelime türetmek istediklerinde yeni kelime (coinage), yerleşikleşme (institutionalized) ve sözlükselleşme (lexicalisation) aşamalarını takip eder. Bu aşamaların birinden diğerine ilerlerken sıklığın yaygın bir şekilde bir kelimeye eşlik ettiği görülür. Bu yüzden yeni türetilmiş sözcükler sıklığı az gibi davranır. Yerleşikleşmiş kelime veya sözlükselleşmiş birimler/unsurlar daha sık olacaktır. Çünkü yerleşikleşmiş veya sözlükselleşmiş kelimeler daha uzun süre konuşurun günlük hayatta kullandıklarıdır. Bu nedenle bir derlemde türetimi az olan bir birimin yüksek sıklığıyla (type/token) karşılaşmamız daha olasıdır, hatta derlemin verdiği sonuçlara bakılırsa daha kesindir (Fernandez-Dominguez 2010: 217-218). Zihin işleyişi bizi bu tarz bir sonuca götürmektedir. Çünkü ekonomi prensibine göre çalıştığı varsayılan zihin, yeni sözcük türetmektense var olan kelimeleri kullanma eğilimindedir. Konuşur kelime yapım kurallarını uygulayarak yeni kelime türetmek isteyebilir, ancak kelime yapım kurallarında fonolojik, morfolojik, semantik ve pragmatik gibi sınırlılıklarla karşılaşması nedeniyle ilk tercihini sözlükselleşmiş olanlardan yana kullanacaktır. Sıklığın sözlükselleşmiş kelimelerle olan ilişkisi token ve type sıklıklarını bu nedenle etkilemektedir.

Kelimelerin sıklık sonuçlarını türetkenlikle eş olarak görmek ve buna göre bir biçimin türetken olup olmadığını söylemek gerçekleri yansıtmak yerine türetkenlik konusuna üstü kapalı bir biçimde yaklaşmamıza neden olur. Bundan dolayı Aronoff bu tip bir yaklaşımın türetkenlik ölçüm modellerinde veya tanımında kullanılmasının hiç de adil olmadığı görüşündedir (bk. Aronoff 1976).

Türetkenlik çalışmalarında sıklık konusunda yapılması gerekli olan şey türetkenlik ve sıklık arasındaki ilişkinin doğrudan değil dolaylı olduğunu bilmektir. Sıklığı fazla olan biçimlere veya kelimelere türetken diyemeyeceğimiz gibi türetken olmayan biçimlere de sık diyemeyiz. Bu nedenle sıklığın türetkenlikle birçok açıdan karşılıklı etkileşimi olduğunu ama türetkenliğin kendisi olmadığını söylememiz daha doğru bir tanımlama olacaktır.

2.6. Saydamlık (Transparency)

Türetkenlik morfolojisinde yeni kelime türetimini etkileyen bir başka faktör saydamlıktır. Türetkenlik ile saydamlık arasındaki ilişki ikisinin de dilin doğal bir sürecinden oluşmasıdır. Ancak diğer faktörler gibi saydamlık da türetkenlikle bir tutulmamalıdır. Taban ve ek arasındaki ilişki saydamsa bu kelimenin beklenen anlamı vermesinden dolayı saydamlık faktörünün yeni kelime türetimine etkisi bulunmaktadır. Ayrıca saydam olan bir ekin zihin sözlüğüne depolanması daha olasıdır. Burada söz konusu olan şey biçimle ekin fonolojik ve anlam bakımından birbiriyle sınırları olmasıdır. Eğer ek ile kök arasındaki bağlantı saydam ise zihin sözlüğüne parçalanarak alınan biçimlerin konuşur tarafından tekrar kullanılması daha olasıdır. Zihin sözlüğüne kelimenin doğrudan alınması sebebiyle zaman içerisinde konuşur bu ekle türetilmiş biçimlerin ek ve kök ayrımını yapamaz ve dolayısıyla zihin sözlüğüne doğrudan alınan kelimenin yeni kelime yapımına katılması zorlaşır. Bu durumda söz konusu biçimin türetkenliği zaman içerisinde giderek azalır. Bu tip bir örneğe Türkçede *yağmur* kelimesinde geçen fiilden isim yapan –mur ekinde rastlarız. Zamanla ek ve kök arasındaki sınır kalkarak kaynaşma meydana gelmiştir. Dolayısıyla ek ve kök arasındaki saydamlığın kaybolmasından bu ekin yeni kelime türetimine katılmadığı görülür.

2.7. Bir Kerelik Türetimler (Hapax Legomenon)

Baayen'in türetkenliği ölçmek için geliştirmiş olduğu modeller içerisinde hapaxlar önemli bir yer tutar. Sözlüklerin türetkenliği ölçmek için yetersiz olduğu anlaşıldıktan sonra derlemlerin kullanımı artmıştır. Bu nedenle yeni kelime türetimine katılan biçimleri derlemde tespit etmek amacıyla Baayen derlemde geçen bir kerelik türetimlerin önemini vurgular. Peki, ölçüm modellerinde token veya type sıklıklarından çok bu gibi bir kerelik türetimler neden önemlidir?

Baayen hapaxların önemini bir benzetmeyle açıklamaya çalışır. Baayen'a göre türetken olan bir kural kelimeleri döndüren bir makina gibidir. Bu makina, kelimeleri döndürüp daha sonra onları havaya atar ve sonrasında akılda tutmak gibi bir sorunu ortaya çıkarmaz. Çünkü kelimeler türetken bir kuralla türetildiğinde bu kelimeler konuşurlar arasında diğer türetken olmayan biçimlere göre daha çabuk benimsenir ve kullanılmaya başlanır. Derlemlerde sayı çoğunluğuna sahip olan type ve tokenlar bu makinanın bize sunduğu düzenli biçimlerdir ve bu nedenle sayı olarak fazladır. Yani süreç türetken

değilse, aynı öğeler daha düzenli olarak karşımıza çıkarlar. Burada bahsedilen sayı çoğunluğuyla türetkenlik arasındaki ilişki ters orantılıdır. Derlemde bir kerelik türetilen kelimeler türetken kurallar tarafından oluşturulmuştur ve bunların token sıklıklarına göre yeni kelime türetimine katılmaları daha olası görülmektedir. Bu nedenden dolayı hapaxlar Baayen'in ölçüm modellerinde önemli bir yer tutar. Bugüne kadar yapılmış olan çalışmalar içerisinde hapax temelli ölçüm modelleri gerçeğe daha yakın sonuçlar verse de bazı sorunlarla da karşılaşırız. Bu sorunlar türetkenliğin dereceleri ve ölçme yolları başlığı altında daha detaylı bir biçimde incelenmişti.

2.8. Yaratıcılık (Creativity)

Birçok dilbilimsel gelişme konuşurun ne yaptığını çok da düşünmeden günlük yaşamında dili spontane bir biçimde kullanmasıyla gerçekleşmektedir. Bu dilin sistematik gelişimidir. Konuşma topluluklarının ihtiyaçlarına göre dil sürekli olarak değişim halindedir. Türetkenlik çalışmalarında bu konuda araştırmacıların anlaşmazlığa düştüğü kelime türetim süreçleriyle ilgili olan bir diğer kavram yaratıcılıktır (creativity).

Peki, yaratıcılık ile türetilen kelimeler konuşma topluluklarının ihtiyacına göre mi türetilmiştir? Türetkenlik ve yaratıcılık terimlerinin her ikisi yeni kelime türetim süreçlerine katılmaktadır. Ancak burada bu iki kavramı birbirinden ayıran birtakım özellikler bulunmaktadır. Buna göre araştırmacıların ikiye ayırıp inceledikleri yaratıcılık, konuşurun kelime yapım kurallarının farklı ve türetken olmayan biçimlerini belli bir amaç doğrultusunda kullanarak yeni kelime türetimlerine verilen addır. Türetkenlik terimi ise bu tanımın tam tersi bir özellik sergilemektedir. Türetkenlikte türetken süreçlerin konuşur tarafından bilinçsizce kullanımı söz konusuysen yaratıcılıkta bu gibi bir durum söz konusu değildir. Konuşur genellikle belli bir amaç doğrultusunda (dikkat çekmek, farklılık yaratmak vb.) türetken olmayan biçimlerden yeni sözcükler oluşturabilir. Ancak bu dilin gelişimine aykırıdır. Dilde yeni kelime türetimleri dil topluluklarının ihtiyacına göre şekillenirken yaratıcılıkta ise konuşurun, yani tek bir kişinin isteğiyle gerçekleşir. Genellikle konuşur da dikkat çekmek veya komik bir durumu ifade etmek için yaratıcı türetim süreçlerine başvurur (Lieber 2009: 70). Son dönemlerde Türkçe anadil konuşuru tarafından 'canı çok çay istediğini' belli etmek amacıyla *susamak* kelimesindeki isimden fiil yapan -sA ekini *çaysamak* kelimesinde kullanmasını örnek olarak gösterebiliriz.

2.9. Analoji (Analogy)

Morfoloji çalışmalarında kelime yapım kurallarının süreçlerini açıklamak amacıyla iki yaklaşım bulunmaktadır; kurala dayalılık (rule-governed) ve analoji (analogy). Kelime yapımında konuşurun bu iki yaklaşımı tercih ettiği örneklerle karşılaşırız. Ancak araştırmacılar yeni biçimlerin oluşturulmasında kullanılan bu iki yaklaşım arasında bir ayırım yapmaktadır. Kurala dayalılık yaklaşımına göre kurallar eşzamanlıdır ve zihinsel süreçlerle ilgili olarak olası kelimelerin oluşumları hakkında bize bilgi verebilirler. Çünkü dilin kelime yapım kuralları bellidir ve değişmezler (Matthews 1991: 79). Olası türetimlerin varlığı kurala dayalılık yaklaşımının morfolojiye uygulanmasının nedenlerinden biridir. Analojik değişimler incelendiğinde bunun kurala dayalılık yaklaşımından farklılaştığı görülür. Konuşurun var olan bir kelimedenden yeni kelime oluşturması olarak tanımlayabileceğimiz analojik değişimler, eşzamanlı türetkenliğin artzamanlı bir sonucudur (Haspelmath&Sims 2010: 127). Buna göre analojik türetimler, daha önce dilde türetilmiş olan ve yaygın bir şekilde kullanılan biçimlerden yeni kelimelerin türetilmesidir. Analojiyle türetilen kelimeler kurallarla türetilen kelimelere kıyasla işlek olmayan biçimlerle türetildiği görünümü sergilerler ve genellikle kural dışı türetimler olarak karşımıza çıkabilirler. Örnek olarak Türkçede *seçenek* kelimesinde bulunan işlekliliği az, hatta kullanımda olmayan -enek eki analojiyle *gelenek* ve *görenek* gibi kelimeler türetilmiştir. Burada işlek olmayan bir ekin kullanımı görülmektedir. Analojinin bu özellikleri her ne kadar kural dışı olarak görülse de konuşurun bu tip bir türetimi gerçekleştirme olasılığı her zaman vardır. Bu olasılığı analoji bize söyleyemese de bu tip eğilim dilde her zaman bulunmaktadır. Peki, bunun sebebi nedir? Bu sorunun cevabı psikolinguistik nedenlerden kaynaklanır. Her ne kadar kural dışı türetimler olarak tanımlansa da analojik türetimler bize konuşurun dilde yeni kelime türetme konusunda bireysel eğilimleri göstermesi bakımından önemlidir. Dilin kelime yapım kuralları değişmez ve sistematiktir. Ancak analojik türetimler konuşurun dil kullanımına bağlı olarak gerçekleşebilir. Örneğin geçmiş dönemde oluşumuna pek ihtimal verilmeyen bir kelime analoji aracılığıyla oluşturulabilir ama söz konusu bir kural olduğunda örneğin geçmiş zaman belirleyicisi -miş ekinin fiil olarak kullanımı neredeyse imkânsızdır (Matthews 1991: 79-80).

Genel olarak analoji için düzenli ya da bir kurala göre oluşturulduğunu söyleyemesek de analojiyle türetkenlik arasında karşılıklı bir ilişkinin bulunduğu tartışmaları vardır. Bu

ilişki kelime türetiminden sonra dil kullanımıyla ilgilidir. Kural dışı ve işlek olmayan süreçlerin oluşturduğu sözcükler olsa da derlemlerde bu türetimlerin kullanımına sıklıkla karşılaşıyoruz.

3. BÖLÜM

TÜRKÇEDE TÜRETKENLİK ÇALIŞMALARI

3.1. Giriş

Bu bölümde Türkçenin kelime yapım yolları ve süreçleri açıklanacaktır. Morfolojinin önemli çalışma alanlarından biri kelime-yapımıdır (word-formation). Türkçenin en sık başvurduğu kelime yapım yollarından biri eklerle yapılan yeni kelime türetimleridir. Türkçe de ekler çekim ve yapım olmak üzere iki gruba ayrılır. Çekim ve yapım kategorileri şeklinde yapılan ayırmda eklerin özellikleri ve farklılıklarının açıklanması bu bölümün amaçlarından biridir. Ayrıca daha sonraki bölümde ölçüm modelleri için de kullanılmak üzere Türkçenin isimden isim yapan ekleri (-IXk, -cXk, -XncX, -mtırak, -cA, -cAk), isimden fiil yapım ekleri (-IA-, -sA-, -Ar-, -XmsA-) ve fiilden isim yapım ekleri (-cA, -XcX, -DA) konuların daha iyi açıklanabilmesi amacıyla örnek olarak kullanılacaktır. Bu eklerin örnek olarak seçilmesindeki neden, geleneksel çalışmalarda bu eklerin özellikle türetkenlik derecelendirmesinde iki karşıt ucu göstermesidir.

Bu bölümün sonunda Türkçenin kelime yapım yollarının geleneksel çalışmalardan hareketle kısaca durumu özetlenecektir. Geleneksel çalışmalarda geçen eklerin yeni kelime katılımına dair yapılan türetkenlik dereceleri hakkındaki değerlendirmeler bugün yapılan morfolojik çalışmalarla birlikte değerlendirilecektir. Çünkü Türkçenin türetkenliğinde tam türetkenlik veya az türetkenlik şeklinde ikili bir ayırım yapılır fakat bu çalışmada ayrıca yarı türetkenlik adı verilen üçüncü bir türetkenlik derecesinin olup olmadığı tartışmaya açılacaktır. Bu nedenle bu eklerin türetkenlik dereceleri kendi hazırlamış olduğumuz derlem üzerinde gösterilip ölçülmeye çalışılacaktır. Bu ölçüm denemelerinden elde ettiğimiz sonuçların detaylı bir analizi ise bir sonraki *verilerin değerlendirilmesi* adlı bölümümüzde incelenecektir.

3.2. Türkçenin Kelime Yapım Yolları ve Türkçede Türetkenlik

Biçimbilgisinin temel çalışma alanlarından olan kelime yapım kuralları, çekim ve yapım kategorilerinden oluşmaktadır ve bu kategoriler belli ilkeler doğrultusunda birbirinden

ayrılır. Yapım ve çekim kategorilerinin birbirinden ayıran neden gramer ve sözlük ilişkisinden kaynaklanır. Yapım kategorileri genel olarak sözlüksel (lexical) birimlerle ilgiliyken, çekim kategorileri dilin gramer alanıyla ilgilidir. Örneğin *kuş*, *kuşlar*, *kuşlardan*, *kuşlara* vb. kelimelerde geçen ekler *kuş* isim kökünün çekimlenmiş biçimleridir, yani bu isim kökünün çoğul, ayrılma ve yönelme hal ekli biçimleridir. Bu çekim ekleri sentaktik ilgililiğe göre cümle içerisinde kullanılmaktadır. Ancak bu çekimlenmiş biçimlerinden yalnızca *kuş* sözcüğü, diğer bir deyişle isim kök, sözlüklere alınır. Çekim eki almış sözcüklerin aksine yapım ekli *kuşçu*, *kuşçuluk* gibi kelimelerin tümü sözlüklerde yer alır. Bunun nedeni kelimelerin konuşmanın farklı kısımlarına ait olmasıdır, yani bu kelimeler sözlükbirimsel bir özelliğe sahiptirler. Bu nedenle çekim her ne kadar cümle içerisinde gramatik bir zorunluluktan dolayı ortaya çıksa da yapım ekli biçimler daha çok bireysel ve keyfi bir özellik sergiler (Erdem 2011: 73).

Bugün dilbilim çalışmalarında yapım ve çekim eklerinin sergilemiş oldukları özelliklere göre bazı ayırıcı ilkeler oluşturulmuştur. Bu ilkeler Türkçenin geleneksel dilbilgisi çalışmalarında daha çok sözlük ve gramer ayrımıyla bağlantılı olarak ikili bir ayrımla verilir. Bu geleneksel gramer çalışmalarından en bilineni M. Ergin'in 1972 yılında yayımlandığı ve bugün halen sıklıkla kullanılan *Türk Dil Bilgisi* adlı eseridir. Bu eser, yapım ve çekim eklerinin özelliklerini ve sınırlılıklarını aşağıdaki gibi açıklar:

- a) Yapım ekleri mana değişikliği yaparlar. Çekim eklerinin ise böyle bir mana değiştirme fonksiyonu yoktur.
- b) Yapım ekleri ile kökler arasındaki bağlantı daimi, çekim ekleri ile kökler ve gövdeler arasındaki bağlantı ise geçicidir.
- c) Yapım ekleri çekim eklerinden önce gelmeleri nedeniyle kök veya tabanla doğrudan bir ilgiye sahiptir. Çekim eklerinde bu durum söz konusu değildir. Yani kök ve her iki çeşit ekten yapılmış bir kelimedede önce kök, onun arkasından yapım eki veya ekleri, en sonda da çekim ekleri bulunur.
- d) Yapım ekleri üst üste gelebilir.
- e) Çekim eklerinin kullanım sahaları yapım eklerine göre çok daha geniştir (Ergin 2013: 121-126).

Yukarıdaki maddeler geleneksel dilbilgisi çalışmalarının kısa bir özeti gibidir. Ergin'in çalışmasından sonra diğer önemli dilbilgisi çalışması Banguoğlu'nun hazırlamış olduğu

Türkçenin Grameri (2000) adlı eseridir. Banguoğlu, Ergin kadar ayrıntıya girmeden eklerin ses şartları bakımından aralarında bir farkın olmadığı ancak işleyişleri yönünden çekim ve üretim ekleri şekline ikiye ayrıldığından bahseder. Buna göre çekim ekleri kelimelerin hal, sayı, durum, zaman, kişi gibi ilişkilerini kurar; yapım ekleri ise isim ve fiil köklerine gelip onların anlamlarında sürekli bir değişiklik yapan üretim ekleri şeklinde tanımlanır. Banguoğlu ve Ergin'in hazırlamış oldukları bu çalışmalar Türkçenin gramer çalışmaları içerisinde sıklıkla başvuru kaynakların başında gelir. Bu iki araştırmacıdan farklı olarak, bahsetmemiz gereken diğer araştırmalar Ediskun (1988) ve Gencan'ın (2001) eserleridir. İki araştırmacının eserlerinde Türkçenin ekleri görevleri bakımından ikiye ayrılır (çekim ve yapım) ve bu ekler genel olarak tek tek ele alınır (bk. Ediskun 1988, Gencan 2001).

Ancak günümüzde Türkçenin kelime yapım yolları konusunda, geleneksel olan çalışmaların aksine, dilbilim ölçütlerine göre, eklerin taşıdıkları özellikleri ve sınırlılıkları inceleyen, bu özellikleri dikkate alan, çekim ve türetimi birbirinden ayıran zorunluluk, sözdizimsel ilgililik, kategori değiştirme, çekimlilik vb. ölçütleri Türkçeye uygulayan çalışmalar da bulunmaktadır. Örneğin bunlar arasında Erdem'in (2011) "Türkçede yapım ve çekim eklerinin özellikleri ve sınırları" adlı makalesi gelenekselin dışında çekim ve yapım eklerinin özelliklerini ve sınırlılıklarını dilbilim ölçütlerine göre inceleyip aralarındaki ilişkiyi veya ayrımı devamlılık ilkesiyle açıklar (bk. Erdem 2011). Yapım ve çekim eklerinin işlev olarak birbirinden ayrılmaları genellikle buldukları kategoriler ve taşımış oldukları özelliklerle ilgilidir. Bunları Erdem (2011) ve Demir & Yılmaz'ın (2012) eserlerinden hareketle aşağıdaki gibi özetleyebiliriz:

a) Yapım ve çekim ekleri gramer ve sözlük ilişkisi bakımından birbirinden ayrılır. Bu ayrım her iki gruba giren eklerin sınırlılıklarını belirleyen temel faktördür. Buna göre yapım ekleri, yeni sözlükbirimler (lexeme) yapabilirken çekim ekleri aynı sözlükbirimin farklı biçimlerini türetir. Yani yapım ekli kelimeler sözlüklerde geçerken çekim ekli kelimeler daha çok gramatikal işlevi yerine getirmek amacıyla cümle içerisinde ortaya çıkar. Örneğin Türkçede *kitap* isim sözcüğünü ele alalım: *kitaplık*, *kitapçı*, *kitapçılık* vb. örneklerinde geçen -IXk, -CX ve -CXIXk yapım ekleri konuşmanın farklı parçalarını oluşturan sözcükler türetmesi nedeniyle farklı sözlükbirimler olarak adlandırılır. Fakat *Ayşe kitabı aldı* cümlesinde geçen *kitap* isim köküne getirilen -X belirtme durum ekinin

cümlenin yüklemi *al-* fiilinin istemiyle alakalı olarak cümle içerisinde ortaya çıkar (Erdem 2011: 75).

b) Yukarıda bahsedilmiş olan sentaktik istem ile çekim biçimlerinin cümlede ortaya çıkması zorunluluk (obligatoriness) ilkesi olarak adlandırılır. Buradan hareketle çekim ekleri cümlede geçen fiilin istemine göre ortaya çıkar: *Ahmet köpekten korktu* cümlesinde *kork-* fiili *köpek* isim köküne -dAn ayrılma durum ekini getirilmesini şart koşar. Çekim ekleri cümlede fiillerin istemine göre değişebilir. Cümledeki fiilin bu tip bir çekim ekini istemesi çekim eklerinin zorunluluk (obligatoriness) ilkesiyle ilişkili olmasından kaynaklanır. Ancak *kitapçıda aradığımı bulamadım* cümlesinde geçen *kitapçı* sözcüğü konuşurun isteğine bağlı olarak diğer sözlükbirimler ile yer değiştirebilir. *Kitap* isim köküne getirilen -CX yapım eki konuşurun isteğine göre değişebilir.

c) Sentaktik kategori ve anlamın değişmesi (change of syntactic category), çekim ve yapım eklerini birbirinden ayıran diğer bir özelliktir. Yapım ekleri eklendiği kelimenin anlamını ve türünü değiştirirken çekim ekleri ise eklendiği kelimenin sentaktik kategorisinde ve anlamında değişiklik yapmaz.

d) Yapım ve çekim arasında çekimlilik (paradigms) özelliği bir başka belirgin ayrıcı özelliktir. Çekim ekleri zaman, görünüş, kişi, sayı, durum gibi işaretleyicilere sahiptir ve bu işaretleyiciler ilgili kelimelere rahatlıkla uygulanabilir. Ancak yapım morfolojisinde bu durum söz konusu değildir. Yapım eklerinin sınırları bellidir ve her kelime kökü ve tabanına gelmezler. Bundan dolayı çekim ekleri, türetim eklerine göre daha işlektir.

f) Anlamsal farklılık da (semantic difference) çekim ve yapım kategorilerini birbirinden ayırır. Çekim ekleri daha çok dilin zaman, görünüş ve durum ekleri gibi gramatik kategorileriyle ilgiliyken yapım ekleri büyük ölçüde anlamsal kategoriye ifade eder. Örneğin Türkçedeki çokluk eki -lAr eklendiği kelimeler de kendisinden beklenen çokluk anlamını verir. Yapım eklerinde de aynı durum söz konusudur. Yapım eklerinde anlamsal ilgililikten dolayı yapım ekleri çekim eklerine göre kelimenin kökü ve gövdesine daha yakındır (Erdem 2011: 79).

g) Anlamsal düzenlilik her iki kategori arasındaki diğer bir ayırıcı özelliktir. Çekim eki her türden kelime kökü ve tabanına gelebilmesinden dolayı anlamsal düzenliliğe sahiptir. Ancak yapım eki konuşurun ilk konuşma anında neyi anlatmayı amaçlamasıyla yakından ilgilidir. Bundan dolayı türetim ekleri anlamsal düzensizliğe sahiptir (Erdem 2011: 79). Örneğin Türkçede –lAr çoğul ekinin hangi kelimeye gelirse gelsin kattığı anlam çoğuldur (ağaç-ağaçlar; kitap, kitaplar vb). Ancak yapım ekleriyle türetime girmiş olan her kelime için anlamsal düzenliliğe sahip olduğunu söylemeyiz. Örneğin Türkçede isimden isim yapan –CX ekinin ana fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimler yapmaktır: *demir-ci*, *çift-çi*, *badana-cı*, *oyun-cu*, *balık-çı*, *süt-çü*, *çöp-çü* gibi örneklerde anlamsal olarak getirebildiğini görürüz.

h) Çekim yapısal olarak bitimlidir, yani çekim ilgili sözcüğü sonlandırır ve kendisinden sonra yapım eki getirilemez. Yapım eklerinde ise bir bitimlilik söz konusu değildir. Türetime girmiş bir kelime tekrar türetime girebilir.

ı) Psikolinguistik açıdan da bu iki kategori birbirinden ayrılır. Çekim ekleri düzenli bir yapı sergiledikleri için konuşur tarafından otomatik olarak yeni kelime türetimlerinde kullanılır. Dolayısıyla zihin sözlüğüne bu kategorideki ekler kaydedilmez. Türetim ekleri ise anlamsal olarak düzensizlik sergilediğinden dolayı zihin sözlüğüne depolanırlar.

i) Çekim kategorisine giren ekler tekrar edilemez, ancak yapım ekleri bazı durumlarda tekrar edilebilir.

3.3. Türetkenliği Etkileyen Faktörler

Yeni kelime türetiminde konuşurun kelime yapım yollarını kullanmada yardımcı olan birtakım unsurlar vardır. Leiber eserinde, bu unsurları üretime katılan faktörler olarak saydamlık (transparency), kullanılışlılık (usefulness) ve tabanın kullanım sıklığı (frequency of base) şeklinde sınıflandırmıştır (Leiber 2009: 61). Bu faktörler kelime tüetimiyle doğrudan ilgilidirler. Türetime katılan faktörlerin açıklamalarını ve örneklerini çoğunlukla yazı içerisinde Leiber'in yapmış olduğu sınıflandırmadan hareketle açıklanmaya çalışılacaktır.

Üretime katılan faktörlerden biri olan *saydamlık* (transparency) ile söylenmek istenen, biçim ile anlam arasında birebir ilişkinin olduğudur. Bu ilişki, kök ile ekin anlam ve

biçim arasında gerçekleşmektedir. Saydamlık için, eki kökten rahatlıkla ayırabiliyorsak, bu kelimenin anlamının saydam olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü saydam olan türetimlerde, kök ve ek birbirlerini anlam ve biçim olarak değiştirmezler. Örneğin Türkçede isimden isim yapan –IXk ekinin anlamsal olarak alet isimi yaptığını bildiğimizden dolayı, hiç karşılaşmadığımız bir kelimedede bu eki gördüğümüz zaman, bu ekin yardımıyla kelimenin ne ifade ettiğini rahatlıkla anlarız. Bu nedenle türetimlerde köke getirilen bu ek için, anlam ve biçim arasındaki ilişkinin değişmemesinden dolayı saydam olduğunu söyleyebiliriz. Türetimlerde saydam olan bu biçimler çoğunlukla, yeni kelime türetimlerinde türetkendir. Türetken olduklarından dolayı ise, bu biçimde türetilmiş olan kelimelerin kullanımları sözlüklerde ve derlemlerde sıkça geçmektedir. Örneğin İngilizce de buna örnek olarak –ness ve –ity ekleri verilebilir. Aynı anlamda kelime türeten bu ekler, türetken olup olmamalarından dolayı aralarında bir ayırım vardır. İngilizcede –ness ile türetilen kelimeler, –ity’e göre, kökü anlam ve biçim bakımından etkilemediğinden dolayı bu kelimelerin daha saydam olduğunu söyleyebiliriz. Bu ekten –ity ise, eklendiği kelimenin kökünü ve vurgusunu değiştirmesi bakımından saydam değildir. Bu nedenle türetken bir ek olduğu söylenemez: crudity < crude “kabalık”; pinkness < pink “pembelik” vb (Leiber 2009: 61-62).

Türetkenlikte saydamlıkla ilgili olarak *sözlükselleşme* (lexicalization) terimi vardır. Sözlükselleşme, dillerdeki bazı kelimelerin büyük ölçüde gerçek anlamlarını kaybedip yapısal olarak kalıplaşmalarıdır (Demirci 2008: 133). Sözlükselleşme, bir nevi kelime ve ekin kendi anlamlarından sıyrılması anlamına gelmektedir. Bu nedenle bu kelimeler, yeni bir kavramı karşılayan kelimeler olarak kullanılmaktadır. Sözlükselleşmenin saydamlıkla olan ilgisi ise, türetilen yeni kelime saydam değilse, kelimenin anlamını sözlükselleşmiş olduğu söylenebilir. Örnek olarak Türkçedeki *evli* kelimesi verilebilir. Türkçede bir şeye sahip olmak anlamını katan –IX eki, sözlükselleştiğinden dolayı artık medeni durumu gösteren yeni bir kelime olarak kullanılmaktadır.

Türetkenlikte etkili olan bir diğer faktör, *kullanışlıktır* (usefulness). Bu faktör ile yeni türetilmiş bir kelimenin, belli bir alan içerisinde kullanımındaki türetkenlikten bahsedilir. Burada türetken olmayan biçimler de söz konusudur. Ancak belli bir alana özel olan yeni kelime türetildiği zaman, o alanda türetken olan eklerle yeni kelimeler oluşturulmaktadır. Burada ekin türetken olabilmesi, kendi bireysel morfolojisi ve

kullanım alanı ile gerçekleşmektedir. Örneğin Türkçede matematik terimleri için kullanılan –gan eki bu alanda kısmen türetkendir. Ancak diğer kelime türetimlerinde bu ek, türetken olmayan bir morfoloji sergilemektedir: *üçgen, köşegen, altıgen* vb. İngilizcede de örneğin –an eki, sadece coğrafya isimlerinde türetken olarak kullanılmaktadır: *Alabaman, Alabamian, perestroikan* vb (Bauer 2003: 11-12).

Türetkenliği etkileyen bir diğer faktör ise, *tabanın kullanım sıklığıdır* (frequency of base). Yeni türetilmiş olan kelimelerdeki bir ekin birden çok tabana, yani isim veya sıfat gibi birden çok kelime türüne gelebildiği sürece türetkendir. Eğer bir ek sınırlı sayıda tabana geliyorsa, yeni kelimelere gelebilme olasılığı düşük olacağından dolayı bu ekin türetken olmadığını söyleyebiliriz. Örneğin İngilizce’de –esque eki sınırlı sayıdaki tabana geldiği için türetken değildir: *Kafkaesque, Reasganesque* vb (Lieber 2009: 63). Türkçede bu duruma örnek olarak –sAl ekini verebiliriz. Bu ek önceki kullanımlarında işlek olmadığı halde, Dil Devrimiyle birlikte hem isim hem de fiil köklerine getirilebilen ek olma özelliğini kazanmıştır: *görsel, işitsel, kumsal, tarihsel, dinsel, kuramsal, kurgusal, dışsal, duygusal, kırsal, parasal, bilimsel, yazınsal* vb (Demir vd. 2011: 6).

3.4. Türetkenlikte Sınırlılıklar

Türetkenliğe katılan faktörlerden başka, kelime türetimini etkileyen konuşurun dil kullanım eğilimleri ve dilin yapısal özelliklerinin geçerli olduğu bir takım durumlar söz konusudur. Türetkenlik çalışmalarında bu tip faktörler türetkenliği etkileyen sınırlılıklar başlığı altında incelenmektedir. Bu sınırlılıkları aşağıdaki gibi kısaca özetleyebiliriz: yapısal sınırlılıklar; fonolojik sınırlılıklar, morfolojik sınırlılıklar, sentaktik sınırlılıklar, semantik sınırlılıklar; pragmatik sınırlılıklar ve engelleme (bkz. Lieber 2009). Kelime türetimi üzerinde birden çok faktörün etkili olduğu durumlarda o ekin daha az türetime sahip olduğu söylenebilir. Türkçedeki yapısal sınırlılıkları Erdem (2016)’dan hareketle aşağıdaki gibi sıralanabilir.

3.4.1. Yapısal Sınırlılıklar

Fonolojik Sınırlılıklar:

Fonolojik sınırlılık bazı eklerin kökün veya tabanın fonolojik özelliklerine göre kelimeye eklenip eklenmeme durumunu belirtir. Fonolojik sınırlılıklarda bazı ekler

kelimenin son sesinin niteliğine göre veya hece yapısına bağlı olarak kelimeye eklenir. Türkçede fonolojik sınırlamanın oluşturduğu bazı örnekleri şu şekilde sıralayabiliriz:

Türkçede olma ifade eden isimden fiil yapan -Al- eki sadece ünsüz ile biten sıfatlara eklendikleri için fonolojik olarak sınırlılığa sahiptir: *bun-al-*, *yön-el-*, *az-al-*, *çoğ-al-*, *dar-al-* vb.

Aynı şekilde sadece ünsüz ile biten kelimelere gelen diğer bir ekimiz ise isimden fiil yapan -A- ekini gösterebiliriz. Bu ekte sadece ünsüz ile biten isimlere geldiğinden dolayı fonolojik sınırlılığa sahiptir: *yaş-a-*, *oyun-a-*, *tür-e-* vb.

İsimden fiil yapan -l- eki ise sadece ünlü ile biten sıfatlara geldiği için fonolojik olarak sınırlılığa sahiptir: *ince-l-*, *kısa-l-*, *sivri-l-*, *doğru-l-*, *sıkı-l-* vb.

Fiilden isim yapan -gA eki, fonolojik olarak genellikle son sesi ötümlü ünsüzlerden oluşan kelimelere getirilir: *çevir-ge*, *göster-ge*, *süpür-ge*, *bil-ge*, *diz-ge*, *sömür-ge*, *böl-ge*, *dal-ga* vb.

Fiilden isim yapan -Xm eki, tek heceli fiil köklerine gelir: *doğ-um*, *öl-üm*, *yud-um*, *say-um*, *seç-im* vb.

Fiilden isim yapan -tX eki son sesi -l ve -n olan fiil gövdelerinden sonra gelir: *belir-ti*, *ürper-ti*, *bunal-ti*, *geçir-ti*, *doğrul-tu*, *kabar-ti*, *yanıl-tı* vb.

Fiilden fiil yapan -r- eki fonolojik olarak tek heceli fiil köklerine getirilir; özellikle, bu ek ünsüz ile biten fiillerden en çok -ç-, -ş-, -t ile bitenlere getirilir: *göç-ü-r-*, *geç-i-r-*, *şalış-t-r-*, *piş-i-r-*, *bit-i-r-*, *bat-t-r-*. Ayrıca bu ek ğ, p ve y ile biten fiil tabanlarına da gelir: *doğ-u-r-*, *köp-ü-r-*, *doy-u-r-*, *duy-u-r-* vb.

Yukarıda geçen fonolojik sınırlılıkların örnekleri Türkçenin diğer eklerinde de görülebilir. Bu ekler genellikle yeni kelime türetimine katılmayan türetkenliği az olan eklerdir.

Morfolojik Sınırlılıklar:

Kelime türetimi yaparken ekler kelimenin belli sınıfına göre getirilirler. Bu durum morfolojik sınırlılığı belirtir. Türkçede türetimler isim veya fiil kökleriyle gerçekleşir. İsim ve fiil köklerine getirilen ekler Türkçede dört sınıfa ayrılır: isimden isim, isimden

fiil yapanlar ile fiilden fiil, fiilden isim yapanlar olarak sınıflandırılır. Örneğin Türkçede çok türetken olarak geçen –lXk eki sadece isim gövdelerine geldiğinden dolayı morfolojik sınırlılığa sahiptir. Diğer türlü bu ek için birden çok kelime tabanına gelebilmesinden (isim/sıfat/zamir) ve ek-kök arasındaki saydam bir ilişkiden dolayı türetken olduğu kabul edilir: *göz-lük, kulak-lık, ot-luk, güneş-lik* vb.

Türkçede ayrıca sadece fiilden isim veya sıfat yapan –gAn eki morfolojik sınırlılığa sahiptir: *sıkıl-gan, alın-gan, unut-kan, çekin-gen, saldır-gan, çalış-kan* vb.

Yukarıda geçen ekler de fonolojik sınırlılığa da bahsetmiş olduğumuz gibi Türkçenin diğer eklerinde de görebiliriz. Türkçenin yapısal özelliği bakımından isim ve fiil köklerine gelen ekler bellidir. Bu nedenle eklerin tümü için morfolojik sınırlılığın olduğunu söyleyebiliriz.

Sentaktik Sınırlılıklar:

Bazen ekler köklerinin sentaktik özelliklerine karşı duyarlıdır. Bu duyarlılık kimi türetimlerde sentaktik sınırlılıkları oluşturur. Örneğin edilgenlik eki cümle içerisinde kullanıldığında nesneyi ortadan kaldırır ve geçişli fiilin nesnesini özne pozisyonuna taşıyabilir. Örneğin (a) çocuk çiçekleri suladı (b) çiçekler (çocuk tarafından) sulandı. Aynı ek bazı geçişsiz fiillere de gelerek fiilin öznesini ortadan kaldırır: (a) Çocuklar gün boyunca bahçede koştu (b) gün boyunca bahçede koşuldu (Erdem 2016: 175).

Türkçede sentaktik sınırlılığı gösteren diğer örnekler şu şekilde sıralanabilir:

Türkçede fiilden isim yapan –cA eki az sayıda sınırlı, dönüşlü fiil tabanları üzerine gelir: *düşün-ce, eğlen-ce, söylen-ce, öğren-ce* vb.

Fiilden isim veya sıfat yapan –ç eki sadece dönüşlü fiil köklerine getirilir: *iğren-ç, kıskan-ç, sevin-ç, inan-ç, usan-ç, tiksın-ç* vb.

Fiilden isim yapan –X- eki geçişli fiiller üzerine gelir: *ört-ü, yak-ı, tak-ı, yap-ı, çat-ı, sür-ü* vb.

Semantik Sınırlılıklar:

Bir ek kelime türetimine katıldığında o kelimeye getirdiği anlama göre sadece belirli köklere gelebiliyorsa, bu semantik sınırlılığa işaret eder. Aynı zamanda kelime kök ve

tabanın anlamı da kelime türetimine girerken ek seçimine etkilidir. Bu iki durumu şu şekilde açıklayabiliriz: Türkçede nerdeyse bütün isimlere gelebilen -IX ekinin olumsuz anlam içeren isim köklerine gelememesini görebiliriz. Örneğin *dertli/dertsiz*; **üzgünlü/üzgünsüz* (Erdem 2016: 174). Türkçenin bu konuyla ilgili olarak diğer örneklerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz:

Türkçede isimden fiil yapan -Ar eki ünsüzle biten ve genellikle renk adlarına geldiğinden dolayı semantik sınırlılığa sahiptir: *ağ-ar-*, *mor-ar-*, *boz-ar-*, *kar-ar-*, *yeş-er-* vb.

Türkçede isimden fiil yapan -DA eki geldiği kelimeye taklit anlamını verdiği için doğadaki sesleri belirten isim köklerine gelir: *tıkır-da-*, *çatır-da-*, *fokur-da-*, *fısıl-da-*, *fingir-de-*, *şakır-da-* vb.

Diğer bir örnek ise işlek olarak bütün fiillere -l- veya -n- gibi edilgenlik eklerinin gelebileceği söylene de anlamsal olarak sınırlılığa sahiptir: **yağıl*, **pişil*, **akıl-* vb örneklerde gördüğümüz gibi anlamsal olarak bu kelime köklerine edilgenlik eklerini getiremeyiz (Erdem: 2016: 174).

Yukarıdaki örnekler gibi Türkçenin diğer eklerinde de bu sınırlılığı görebiliriz. Semantik sınırlılıklar dilin yapısal sınırlılıkları içerisine dahildir. Yapısal sınırlılıklar diğer sınırlılıklara göre (pragmatik, engelleme) kelime türetimine daha fazla etkide bulunduğunu söyleyebiliriz. Aşağıdaki diğer sınırlılıklar türetkenlik çalışmalarında kurula özgü olmayan sınırlılıklar başlığı altında incelenmektedir.

Pragmatik Sınırlılıklar:

Semantik sınırlılıklar genellikle dil içi anlamı (kök ve ek arası anlamsal ilişkiyi) incelerken, pragmatik sınırlılıklar ise dille bağlantılı dış bağlamdan kaynaklanan anlamı incelemektedir. Yani pragmatik sınırlılıklar için biz dili kullanıcı açısından ele alan inceleme alanı olarak tanımlayabiliriz (İmer & Kocaman & Özsoy 2011: 110). Diğer bir deyişle dil trendlerine göre bazı biçimlerin kullanımları artar veya azalır. Örneğin Türkçede -matik, -syon, -izm: *otomatik*, *bankamatik*, *çamaşırmatik*, *zikirmatik*, *sayımatik*, *tercihmatik*, *sorumatik*, *bilgimatik*; *atmasyon*, *uydurmasyon*; *Şamanizm*, *sosyalizm*, *Kemalizm* gibi kelimelerin konuşur tarafından sıkça kullanılır (Demir &

Yılmaz 2012: 191). Eklerin kökeni Türkçe olmasa da dil trendlerinden dolayı Türkçe kelime köklerine eklenerek yeni kelimeler türetilmektedir.

Engelleme (Blocking):

Kelime türetimini sınırlayan *engelleme* (blocking) faktörü başka bir biçimin varlığı nedeniyle bir diğer biçimin oluşmasının engellenmesi anlamına gelmektedir (Aronoff 1976: 43). Örneğin Türkçede *hırsız* kelimesinin varlığı –XcX eki ile olası türetilbilecek dilin kurallarına göre de uyumlu olan **çalıcı* kelimesinin türetimini engellemiştir. Burada söz konusu durum kullanıcı tarafından *hırsız* kelimesinin yaygın bir şekilde kullanılmasıyla **çalıcı* gibi dilin kurallarıyla oluşturması mümkün olan biçimin engellenmesidir (Özsoy, S. & Balcı, A. vd. 2012: 67)

Özetle, Türkçenin eklerine baktığımızda türetken olmayan eklerde genel olarak yapısal sınırlılıklar görülürken türetken eklerde bu sınırlılıkların olmadığını hatta türetkenliğini attıran yardımcı faktörlerin (saydamlık, kullanışlılık ve kelime tabanın kullanım sıklığı) olduğunu görürüz. Genel olarak eklerin türetkenliği hakkında bu tip bir genelleme yaparak türetken olan veya olmayan şeklinde ikili bir ayrımla eklerin durumunu özetleyebiliriz. Ancak sınırlılık konusu içerisinde bu tip bir ayrımı açıklayabilmemiz için Türkçenin yapım eklerinin türetkenlik dereceleri üç temel grup belirlenebilir. Birinci gruptaki eklerin türetkenlikleri tamdır. Buradaki ekleri sınırlayan faktörlerden çok türetkenliğini arttıran faktörlerin etkili olduğunu görürüz. Örneğin çok türetken olarak bilinen isimden isim yapan -IXk ekinin kökle arasındaki ilişki saydamdır: *yazlık*, *odunluk*, *çamlık*, *bayramlık* vb.. Ayrıca -Xk ekinin saydamlıktan başka birkaç farklı kelime tabanına gelebilmesi nedeniyle türetkenliği artar: *ormanlık* (isim), *beyazlık* (sıfat), *şimdilik* (zarf), *benlik* (zamir) vb.

İkinci gruptaki ekler de türetkendir. Ancak yapısal veya semantik bir takım sınırlılıktan dolayı kısmi türetkenlik derecesi sergilemektedirler. Örneğin Türkçedeki bütün fiillerin –l- veya –n- edilgenlik eklerini alabileceği söylene de semantik sınırlılıktan dolayı **yağıl-*, **pişil-*, **akıl-* gibi örneklerde almazlar. Dolayısıyla yarı türetken bir durum sergilerler (Erdem 2016: 175).

Türetken olmayan eklerde genel olarak yapısal sınırlılıklar görülürken türetken eklerde ya bu sınırlılıkların olmadığını ya da bu sınırlılıklardan yalnızca semantik sınırlılıkların

olduğunu görüyoruz. Türetken olmayan ekler ise zamanla kelimeyle kalıplaşarak cansız bir yapım eki gibi davranır ve hiçbir türetime katılmazlar. Örneğin Türkçede isimden fiil yapan *-mur* eki sadece *yağ-* fiiline gelerek *yağmur* kelimesini türetir. Buna diğer bir örnek ise *-pak* ekini gösterebiliriz. Bu ek de *-mur* eki gibi sadece *kay-* fiil kökünden *kaypak* türetimini gerçekleştirmiştir (Erdem 2016: 72). Genellikle türetken olmayan şekilde adlandırdığımız ekler, kök ve ek arasındaki saydam ilişkinin ortadan kalktığı sözcükselleşmiş türetimlerdir.

3.5. Türkçede Bugüne Kadar Denenmiş Ölçüm Modelleri

Batı literatüründe türetkenlik hakkında birçok çalışma vardır. Türkçe kaynaklara baktığımızda ise sadece dilbilgisi çalışmalarında kelime yapım yöntemleri başlığı altında eklerin türetkenlikleri hakkında kısa açıklamalar görürüz (bk. Ergin 2013, Banguoğlu 2000, Ediskun 1988, Gencan 2001). Bu açıklamalar genellikle ekin çok işlek, işlek, işleği son zamanlarda artan/azalan, işlek değil şeklindedir. Bu geleneksel dilbilgisi şeklinde adlandıracağımız çalışmaların hepsi eklerin genel özelliği olarak türetkenliği işlek tanımlama başlığı altında ele alırlar. Bu nedenle geleneksel dilbilgisi çalışmalarında türetkenlik morfolojisinin ölçümüne dair kapsamlı bir çalışma yoktur.

Günümüzde ise Uzun'un 1992 ve 2006 yılında yayınlamış olduğu çalışmalar bulunmaktadır. Uzun ilk çalışması 1992 yılında hazırlamış olduğu "Türkiye Türkçesi türetim ekleri: bir döküm denemesi" adlı çalışmadır. İçerik olarak türetim eklerine dair eşzamanlı verilerden yararlanır. Eşzamanlı veri olarak Türk Dil Kurumundan tarafından hazırlanan 7. baskı Türkçe Sözlük kullanılır. Türetime girmiş kelimelerden hareketle 14635 madde başında 191 ek saptanmıştır. Bu saptanan ekler döküm tekniği kullanılarak betimleme, ilişkilendirme, sıralama, toplama ile 26 tabloya yansıtılmıştır. Uzun, Türkiye Türkçesinde sözvarlığında yeri şüpheli olan ya da tersi olan biçimlerin tartışmaya açabilmek amacıyla bu çalışmayı yapmıştır. Bununla beraber Uzun, türetim ekleri hakkında belirli bir sözlüğe başvurup onu veri tabanı olarak kullanmanın tartışmaya açık olmasını peşinen kabul eder. Uzun'un bunu yapmasındaki temel amaç ise türetim ekleri hakkında bireyin sezgisel bilgisini referans almak yerine kısıtlı veri tabanı sözlüğü kullanmanın daha nesnel bilgiler sunacağı görüşündedir. Sonuç olarak bu çalışma türetim eklerinin ölçüm denemesinden ziyade sözlükteki veri dökümüyle

ilgilidir. Sözlüğün içerisinde toplamda 191 türetim ekleriyle oluşturulmuş kelime türetimi vardır (bk. Uzun 1992).

Uzun, 1992 yılında yapmış olduğu “Türkiye Türkçesinin türetim ekleri: bir döküm çalışması”dan sonra yayınlamış olduğu 2006 yılındaki “türetim eklerinin türetkenliğini ölçme önerileri üzerine” adlı çalışmasında eklerin türetimini çeşitli çalışmalarla karşılaştırarak ölçmeye çalışmıştır. 1992 yılında yayınladığı makalesinde kullanmış olduğu sözlükten hareketle Türkçenin ilk beş türetken eki aşağıdaki gibi olduğunu söyler:

+Iık 3259 (1. Sırada)

+II 1644 (2. Sırada)

+ÇI 1259 (3. Sırada)

+IA- 840 (4. Sırada)

+sIz- 748 (5. sırada) (Uzun 2006: 147).

Uzun’a göre yukarıda sıralanmış bu bilgiler sözlüklere dayandırılmış bilgi olduğu için bize sadece eklerin artzamanlı bir türetim gücünü göstermiştir. Bundan dolayı Uzun, 2006 yılında yayınladığı çalışmasında Türkçenin türetim eklerinin potansiyeline de ölçebilmek amacıyla batı literatüründe kullanılan bazı ölçüm modellerini Türkçe türetim eklerine uygulamıştır. Temel aldığı ölçüm modeli ise Aronoff’un potansiyel, gerçek kelimeler (actual words) üzerine kurulu olan ölçüm modelidir. Yapılacak işin de; eklerin türetkenlik alanlarını ortaya koymak, sonra da bu alanlarda etkili olan dilbilgisel kısıtlamaları dikkate alarak potansiyelliğin ne ölçüde kısıtlandığına bakmaktadır. 1992 yılında kullanmış olduğu sözlükten türetim giren 191 ek belirlenmiştir. Bu 191 ekten 80 eki, tek örnekli olduğu veya kalıplaşma yoluyla sözlüklere girdiğinden dolayı elemiştir. Böylelikle türetim gire ek sayısını 121 olarak belirleyip bu eklerle türemiş sözcük sayısını 14.022 olarak hesaplamıştır. Yukarıda geçen eklerin ilk beş türetkenlik sırasının aynı olduğu sonuca ulaşmıştır. Uzun, bu çalışmasında ekler üzerindeki kısıtlamalarla türetkenlik derecelerinin arasında uyumun olduğunu varsayarak gelecekte türetilebilecek yeni biçimlerin varsayımını yapılabileceğinden bahseder (Uzun 2006: 159). Ancak Aronoff’un çalışması için yapılan eleştirilerin benzeri Uzun’un çalışması

içinde geçerlidir. Sözlük kullanılarak türetkenliği ölçmeye çalışmak sadece artzamanlı bilgiler sağlayıp gelecek potansiyel türetimler hakkında bilgi vermeyecektir.

Bahsedilmesi gereken diğer bir çalışma ise Göz'ün 2002 yılında hazırlamış olduğu *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğüdür*. Bu eser daha çok sözlükbilimini ilgilendiren bir konudur. Her ne kadar türetkenlik ile alakalı gibi dursa da sıklık sözlüklerinin hazırlanmasındaki temel amaç dil öğrenimini kolaylaştırmaktır (bk. Göz 2002).

Son yıllarda türetkenlik üzerine yazılan bir diğer çalışma ise Mevlüt Erdem'in hazırlamış olduğu "Türkçede türetkenlik ve türetkenliği ölçme yöntemleri" adlı makaledir. 2016 yılında yayımlanan bu makalede batı literatürdeki ölçüm denemelerini Türkçenin türetim eklerinden hareketle açıkladığı türetkenlik morfoloji çalışmalarının genel bir özeti gibidir (bk. Erdem 2006).

4. BÖLÜM

TÜRKÇEDE BAZI EKLERİN TÜRETKENLİĞİ

4.1. Giriş

Bu bölümde Türkçenin türetkenliği eşzamanlı yirmi üç edebi eserden oluşturulan bir derlem üzerinden incelenecektir. Bu eklerin türetim güçlerine geçmeden önce bu eklerle ilgili geleneksel ve modern gramerlerden hareketle temel bilgiler verilecektir. Bunlardan sonra türetkenlik ölçümleri yapılacaktır. Bu derlemden elde edilen veriler ışığında Türkçede geleneksel olarak kabul edilen türetken, yarı türetken (türetkenliği az veya gittikçe azalan) ve türetken olmayan eklerin türetkenliği olasılık ve sıklık modelleri temelinde araştırılacaktır.

Daha sonra batı literatüründeki sıklık ve olasılık modelleri bu tezde oluşturulan derlemden on üç eke uygulanacaktır. Son olarak, derlemden elde edilen türetkenlik üzerine olan sonuçlar türetkenliği engelleyen sınırlılıklar çerçevesinde verilecektir.

4.2. Araştırma Konusu Ekler

Araştırmanın konusu olan on üç ek, batı literatüründeki ölçüm modellerini Türkçenin eklerine uygulayabilmek amacıyla belirlenmiştir. Eklerin seçiminde geleneksel ve modern gramer çalışmalarda geçen çok türetkenden az türetkene doğru yapılan derecelendirme esas alınmıştır. Benzer işlevdeki –XmsA ve –mtırak eklerinin çalışmada yer almasının nedeni olarak türetkenliklerinin kendi aralarında kıyaslayabilmektir. Oluşturulan derlemden elde ettiğimiz sonuçlara geçmeden önce eklerin temel özelliklerini ve işlevlerini açıklayabilmek amacıyla Ergin (2013), Banguoğlu (2000) ve Kornfilt'in (1997) çalışmalarından hareketle aşağıda kısaca özetleyebiliriz:

-lXk eki

İsimden isim yapan –lXk ekinin başlıca işlevi isimlerden yer, alet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat yapmaktır (Ergin 2013: 155). Ergin (2013) bu ekin geçici olduğu gibi kalıcı isimler de yaptığından bahseder. Banguoğlu (2000) ise bu ekin çok türetken biçimde kullanılmasından dolayı türetkenlik derecesini çekim ekine

benzetmiştir. Çekim eki kullanımına benzer olarak adlandırılmasının nedeni neredeyse tüm sıfat kök ve tabanına gelebilmesidir.

Derlemeden elde ettiğimiz sonuçlara göre –IXk ekinin type sıklığı 1837 farklı kelimedede token sıklığı olarak 10908 toplam türetime girmesiyle sıklık ölçüm modelinde en üretken birinci ek olduğunu görürüz. Olasılık ölçüm modeline baktığımızda ise aynı üretkenlik derecesiyle karşılaşıyoruz. –IXk ekiyle bir kerelik türetime girmiş kelimelerin toplam sayısı 828'dir. Bundan dolayı olasılık modelinde en üretken ekin –IXk eki olduğunu söyleyebiliriz.

Derlemeden elde ettiğimiz veriler doğrultusunda geleneksel gramerlerde en üretken olan ekin –IXk olduğu yönünde ortak bir durum söz konusudur. Banguoğlu'nun da (2000) belirttiği gibi üretken olmasının nedeni olarak çekim ekine yakın bir işlevde kullanılmasını gösterebiliriz. Ayrıca ekin kök ve taban arasında kurduğu saydam ilişkiden dolayı konuşur tarafından ek-kök arasındaki ilişki kurulabilmektedir. Böylelikle yeni bir kelime türetime girdiğinde bu ekin işlevi bilindiğinden dolayı konuşur tarafından daha çok tercih edilmektedir. Sonuç olarak bu ek için üretkenliğini engelleyen faktörlerden çok üretkenliğini destekleyen birçok faktörün (saydamlık, kullanışlılık, sıklık vb.) üretkenliğe katıldığını söyleyebiliriz.

-cXk ve –CAk ekleri

Küçültme ve sevgi ifade eden –CXk ve –CAk eklerinden –CXk eki son zamanlarda üretkenliğini arttırmıştır (Ergin 2013: 163). Ergin'e göre bu ek Eski Türkçede kullanılmamaktaydı. Bu ek yerine aynı işlevdeki –CAk eki kullanılmıştır. Ancak –CAk eki zamanla üretkenliğini kaybederek yerine –CXk ekinin kullanımını yaygınlaştırmıştır. (Ergin 2013: 164). Kornfilt'a göre bu durumun nedeni semantiktir. –CXk ekinin diğer sevgi ve küçültme anlamı katan –CağIz ve –CAk eklerine göre anlamsal olarak daha tarafsız (neutral) olması nedeniyle üretkenliği zamanla artmıştır (Kornfilt 1997: 445). Banguoğlu'nun çalışmasına baktığımızda ise –CXk ekinin çekim eki olarak isimlere ve sıfatlara getirilebilen verimli üretim eki olduğundan bahseder. Ancak –CAk eki isimlerde ve sıfatlarda sınırlı yerlerde küçültme eki olarak kullanıldığından üretken değildir (Banguoğlu 2000: 163-164).

-CXk eki kelime kökü ve tabanına doğrudan eklenebilir. Ancak bazı durumlarda ünsüzle biten kelime köküyle arasına bir ünlü girmektedir: *az-t-cık, dar-a-cık* vb. (Ergin 2013:164). Bu durumun tersi de söz konusudur. Kelime kökü /k/ ile biten örneklerde ekle kök arasında /k/ sesinin düştüğünü görürüz: *küçü-cük, ufa-cık* vb. (Erdem 2014: 146). Bu tip fonolojik özellikler -CXk ekinin türetkenliğini olumsuz yönde etkilemez.

Derlemde geçen -CXk ve -CAk ekleriyle türetime girmiş kelimelere baktığımızda sıklık modeline göre -CXk ekinin -CAk ekine göre daha türetken olduğunu görürüz. -CXk ekinin token sayısı 978 iken, -CAk ekinin token sayısı ise 223'tür. Genellikle bu kelimelerde kalıplaşmış zarf, sıfat kelimelerinden oluşmaktadır: böcek < böğcek, çabucak vb. İki ek arasındaki farkın daha fazla görüldüğü hapax koşullu türetkenlik sonuçlarına göre -CXk ekinin türetkenlik sonucu 0,0359 iken -CAk eki 0,0018'dir. Sonuç olarak olasılık ve sıklık modellerine baktığımızda -CXk ekinin -CAk ekine göre daha türetken olduğunu söyleyebiliriz.

-XncX eki

Geleneksel gramerde Türkçenin eskiden beri türetken eklerinden biri olarak geçen -XncX ekinin asıl işlevi sayı köklerine gelerek sıra, derece ifade eden isimler yapmaktır (Ergin 2013: 168). Bu ek diğer adlara gelemez ve *çiçek-inci gibi bir türetimi engeller. Burada söz konusu olan ekin genellikle sıralama sıfatları yaptığından dolayı *çiçek-inci gibi bir türetimin yanlış olmasıdır (Erdem 2016: 175). Bu nedenle kısıtlı bir türetkenliğe sahiptir.

Sayısal verilere baktığımızda sıklık ölçümünde type sıklığı 12 iken token sıklığı ise 399'dur. Diğer eklerin token sıklıklarına baktığımızda -XncX ekinin diğerlerine göre türetken bir ek olmadığını görürüz. Aynı sonuç olasılık ölçümünde de geçerlidir. türetken olmayan üç ekten bir -XncX ekidir. Sayı isimleri veya sıfatları yapan bu ekin semantik sınırlılığından dolayı türetken olmadığını söyleyebiliriz.

-mtırak / -XmsA ekleri

Aynı işlevdeki bu iki ek eklendiği kelimeye benzerlik ve gibilik anlamı katarlar. Banguoğlu (2000) ve Ergin'e (2013) göre bu iki ekten -mtırak, diğer ek -Xmsa'ya göre daha az türetkendir. -XmsA ekinin türetkenlik derecesi geçmişten günümüze doğru artmıştır (Ergin 2013: 171). Kornfilt (2007) ve Banguoğlu da bu iki ekten -XmsA'nın

geçmişten günümüze doğru geniş bir kullanım sahası kazanarak çekim eki halinde sıfatlara ve adlara gelip benzerlik sıfatları yapmasına rağmen –Xmtırak ekinin sadece renk ve tat sıfatları yapmasından dolayı türetkenlik derecelerinin farklılaştığını söyler (Banguoğlu 2000: 180). İşlevlerinin aynı olmasına rağmen bir ekin diğerine göre daha çok tercih edilmesinin nedeni olarak kelime tabanının kullanım sıklığına bağlı olarak ekin türetkenliği sınırlandırılmıştır. –Xmtırak daha çok renk ve tat isim köklerine geldiğinden türetkenliği diğerine göre daha azdır.

Derlemeden elde ettiğimiz sonuçlara bakacak olursak –Xmsa ekinin token sıklığının –XmtırAk ekine göre daha fazla olduğunu görürüz (bk. Sıklık modeli). Olasılık ölçümünde de ele aldığımız sonuçları karşılaştırdığımızda incelediğimiz on üç ek arasında en az türetkenliğe sahip –mtırAk ekinin olduğunu söyleyebiliriz (bk. Olasılık modeli). Sonuç olarak bu rakip iki ek arasındaki türetkenlik derecesini etkileyen ekin kullanım alanlarının geçmişten günümüze doğru daralıp genişlemesini gösterebiliriz.

-cA eki

Asıl işlevi çekim eki olan bu ekin zamanla kalıplaşmış işlevini değiştirerek yapım eki biçiminde kullanılmıştır. Çekim eki olarak başlıca işlevi isimlere gibi, göre, ile, kadar, birlikte anlamlarını katar: *insan-ca, iyi-ce, ben-ce* vb. Yapım eki biçiminde kullanıldığı örneklerde ise daha çok dil, lehçe ve şive isimleri yapmaktadır: *Alman-ca, Türk-çe* vb. (Ergin 2013: 167). Ergin (2013) gibi Banguoğlu da (2000) bu ekin geçmişte çekim eki olarak kullanıldığını daha sonraki dönemlerde anlamca kalıplaşarak işlevinin yapım eki olarak değiştiğini kabul eder. Çekim ekinden yapım ekine doğru işlev değişiminden dolayı bu ekin Türkçe gramerlerde tanımlama sorunları vardır. Kimi araştırmacı –cA ekini sadece yapım eki olarak kabul ederken (bk. Ediskun 1988 ve Gencan 2001) kimi araştırmacı da hem yapım hem de çekim eki olarak bu eki ele alır (bk. Korkmaz 2017, Ergin 2013 vb). Gökdayı (2006) çekim ekinden yapım ekine doğru geçiş aşamasında olan –cA eki için çekim ve yapım eki işlevinin yanında yapımsı ek tanımını getirir (Gökdayı 2006: 70). Ekin kullanım sıklığı nedeniyle türetken olarak adlandırabiliriz.

Derlem sonuçlarına baktığımızda ise bu ekin type ve token sıklığına göre türetken üçüncü ek olduğunu görürüz. Olasılık modeli içerisinde de bu ekin aynı türetkenlik sıralamasıyla yer almıştır. Bu ekin işlek olarak sık kullanılmasının nedeni olarak hem yapım hem de çekim özellikleri taşımasından dolayıdır.

-IA eki

Hemen hemen her çeşit ismin sonuna gelerek yapma ve olma ifade eden fiiller türetir: paralamak, sızlamak, anlamak, haklamak vb. Ergin ve Banguoğluna göre bu ek isimden fiil yapan ekler içerisinde en üretken ektir. Üretkenliğinin nedeni olarak da eklendiği kelimeye anlamsal olarak yapma ve olma ifade ettiği için geniş bir kullanım alanına sahiptir.

Derlem çalışmamıza baktığımızda sıklık modelinde en üretken olan -IXk ekinden sonra -IA ekinin ikinci sırada yer aldığını görürüz. Olasılık modelinde ise -IA ekinin sıklık modelindeki gibi ikinci sırada üretken eklerin içerisinde yer alır.

-DA eki

-DA eki ses taklidi kelimelerden fiil yapmada üretken olarak kullanılır (Ergin 2013: 182). Ancak belirli kelime tabanına geldiğinden dolayı üretken olduğu söylenemez: horul-da, takır-da, mırıl-da, gürül-de vb. Ayrıca fonolojik olarak *l,r,y* gibi ötümlü ünsüzlerle biten kelimeler ister. Belirli bir kelime tabanına gelmesi ve fonolojik olarak sınırlılığa sahip olması bakımından kelime türetimi bakımından sınırlıdır.

Ölçüm denemelerinin sonuçlarına baktığımızda sıklık modeline göre type ve token ortalamalarının olasılık modeline göre daha fazla olduğu görülmektedir. Ancak hapax koşullu türetimde daha az üretken olduğu görülmektedir.

-sA eki

Bu ek geçmiş dönemden beri kullanılan ancak üretkenliği her zaman az olan isimden fiil yapım ekidir (Ergin 2013: 184). Eklendiği kelimeye istek anlamı kattığından dolayı sınırlı sayıdaki kelimelere eklenir. Bu nedenle diğer eklere göre anlamsal sınırlılığa sahiptir. Anlamsal sınırlılığa sahip olmasından dolayı üretkenliği az olan eklerimizdendir.

Sıklık modeline göre az da olsa bu ekin üretken olduğunu söyleyebiliriz. Ancak hapax koşullu üretkenlik modeline göre hapax sayısına sahip olmadığından dolayı sıfır üretken ek olarak karşımıza çıkar.

-Ar eki

Fiilden isim yapan bu ek anlamsal olarak kalıplaşmış birkaç kelimedede geçmektedir: göç-er, kes-er vb. Ek ve kök arasındaki saydam ilişkinin kaybolmasından dolayı konuşur zamanla bu eki yeni kelime türetmek için kullanmaz. Dolayısıyla ekin türetkenliği azalıp anlamsal olarak kalıplaşmaktadır.

Derlemdeki verilere göre hem sıklık hem de olasılık ölçüm modellerinde sıfıra yakın türetkenlik olduğunu görürüz. -XcX eki

Fiilden isim yapan –XcX eki eskiden beri türetken olarak kullanılan bir ektir (Ergin 2013: 191). Sıfatfiil işlevinde daha çok kullanım alanına sahiptir. Bir işi meslek olarak yapanı gösteren (satıcı, sürücü, koşucu, gezici vb.) ve fiillerden kılıcı isim/sıfat yapan bir ektir: alıcı, geçici, çekici vb. Birden çok anlam türetebildiğinden dolayı ekin kullanımını türetkendir.

Derlemden elde ettiğimiz sonuçlara baktığımızda –XcX ekinin sıklık modelinde türetken ekler arasında dördüncü olduğunu görürüz. Olasılık modelinde ise aynı türetkenlik derecesine sahiptir.

-cA eki

Fiilden isim yapan bu ek türetken değildir. Bu ek az sayıda dönüşlü fiil tabanlarına geldiğinden dolayı sentaktik sınırlılığa sahiptir: düşünce, eğlence, dinlence vb. (Banguoğlu 2000: 225). Sıklık ve olasılık ölçüm verilerine göre –cA ekinin türetkenliği çok azdır.

4.3.Yöntem ve Yaklaşım

Türetkenliği ölçmede kullanılacak yöntemin ana kaynağı bir derlem oluşturmaktır. Bu sebeple Türkçede de hangi eklerin türetken olup olmadığını belirlemede ya da türetken, yarı türetken veya türetken olmayan olarak kabul edilen eklerin hala bu kategorileri devam ettirip ettirmediğini anlamada kullanılacak ana yöntem bir derlem oluşturmaktır. Bu çalışmada bu amaçla toplam 23 edebi eserden oluşan bir derlem oluşturulmuş ve kullanılmıştır. Bu derlemin boyutu diğer çalışmalarla kıyaslandığında küçüktür fakat bu tip bir derlem oluşturulmasının başlıca nedeni, Batı literatüründe şu ana kadar uygulanmış olan modelleri Türkçedeki türetken olan ve olmayan bazı eklere uygulamak ve Türkçede kabul edilen eklerin türetkenliğini artzamanlı verileri esas alan bir sözlük

üzerinden değil de eşzamanlı verileri ortaya çıkarabilecek edebi eserler üzerinden incelemek istenmesidir.

Ölçüm modellerinde temel soru neyin ölçüleceğine dairdir. Türetkenlikte esas alınacak olan bir sürecin ne kadar sözcük türettiği mi, türetilen sözcüklerin ne kadar sık kullanıldığı mı yoksa bu sürecin halen türetim yapıp yapmadığı mıdır? (Uzun 2006: 149). Derlemi oluşturan asıl kaynak olarak sözlüğü tercih etmek, öncelikle, anlık oluşumlara dair herhangi bir bilgiye ulaşmamızı sağlamayabilir. Dahası, sözlükler aracılığıyla elde edilen veriler bizi bir ekin türetimine ne kadar katıldığına dair rakamlara ulaştırabilir; bu sebeple bu yöntem bir ekin türetimine katılmasındaki ileriye dönük potansiyeli göz ardı edebilir. Kısacası, derlemi oluşturmada sözlük temelli yaklaşım, türetkenliği tek bir boyuta indirger, diğer bir deyişle türetkenliğin temel sorusunu yalnızca geçmişten günümüze bir ekle ne kadar kelime türetildiği çerçevesinde ele alır. Bu çalışmada oluşturulan derlem ile hedeflenen ise, ulaşılan veriler ışığında, eklerin yeni kelime türetimine katılıp katılmadıklarına dair bir öngöründe bulunmaktır. Bu nedenle sözlük temelli ölçüm modeli olan Aronoff'un modeli dışlanarak daha çok Baayen'in türetkenlik ölçüm modelleri içerisinde de geçerliliğini koruyan olasılık modelleri tercih edilmiştir.

Derlem 919.292 bin kelimedenden oluşmaktadır. Bu sayı hem türetim girmiş hem de yalın haldeki biçimleri kapsamaktadır. Derlemde on üç ekle türetilen her bir farklı kelimenin toplam sayısı ise 4950'dir.

Bu verilerin edinimi için TextSTAT adlı programda yukarıda belirtilen eserlerden bir derlem oluşturulmuştur. Bu derlem içerisinde yukarıda sayısı belirtilen türetim katılmış kelimeler çözümlenirken öncelikle taban belirlenmiştir. Tabanı ile türetim katılan ek birbirinden ayrılırken esas alınan ölçütler şu şekildedir:

- Taban soldan sağa doğru taban veya kökün anlam ölçütü göz önünde bulundurularak ayrılmıştır; diğer bir deyişle taban ve ek birbirinden ayrılırken ekin tabanda yarattığı anlam değişikliği temel alınmıştır. Örn: göz-lük
- Birleşik kelimelerde birleşik taban esas alınmıştır. Örn: yurtsever-lik.
- Birden fazla ekin türetim katılması durumunda, tabanı seçmede incelenen ek esas alınmıştır. Örn: eğer -IX eki inceleniyorsa, *ağaçlıklı* kelimesinde esas

alınan taban *ağaç-* değil, *ağaçlık-* iken, -IXk ekinin incelenmesi durumunda taban *ağaçlık-* değil *ağaç-* olarak alınmıştır.

- Bir tabanda bir ek birden fazla türetime girdiğinde iki farklı taban ortaya çıkar. Örn: yeni-lik ve yeni-lik-çi-lik kelimelerinde -IXk eki iki defa türetime katılmıştır; ilkinde türetimi yapan ek iken, ikincisinde tabanda yer alan bir ek olmuştur.
- Çoğul eki gelmiş taban farklı bir taban olarak sayılmamıştır. Örn: kadın-ca ve kadın-lar-ca kelimelerinin tabanları aynıdır.

Derlemin boyutu nedeniyle ortaya çıkan sonuçlar özellikle hapax temelli ölçüm modelini ele aldığımızda istenilen sonuçları vermeyebilir. Bu nedenle derlemde elde edilen sonuçlar tümüyle tartışmaya açık olduğunu belirtmemiz gereklidir. Veriler bize sadece türetim eklerinin ölçülebilirliğini göstermesi bakımından önemlidir.

4.4. Sıklık Modeli

Sıklık modeli olarak adlandırdığımız bu ölçüm modelinin iki türü bulunmaktadır: type ve token sıklıkları. Type sıklığı eklerin geldiği her bir farklı kelimenin sayımı olarak tanımlayabiliriz. Token sıklığı ise bir metinde geçen belli bir ekle oluşturulmuş kelimelerin toplam sayısıdır. Type ve token sıklığında bir eki türetken olarak adlandırabilmemiz için sözlük veya derlemde yüksek token ve type sıklığına sahip olması gerekmektedir. Yani sıklık eşittir türetkenlik anlamına gelmektedir. Aşağıdaki tabloda derlemde elde ettiğim on üç ekin type ve token sıklıkları şöyledir:

Ekler	Type sıklığı	Token Sıklığı
-IXk	1837	10908
-IA	976	28338
-CA(isimden fiil)	435	8578
-XcX	274	1862
-DA	26	537
-Ar	1	3
-cAk	26	223
-sA	17	908
-cXk	142	978
-XncX	12	399
-ImA	6	402
-cA (fiilden isim)	4	514
-Xmtrak	4	5

Tablo 5: Sıklık modeline göre eklerin türetkenlikleri

Yukarıdaki tabloya göre token sıklığı type sıklığına göre yüksek orana sahiptir. Token sıklığının daha yüksek bir oranda olması belli bir ekin toplam sayısını almasıdır.

Derlemin sonucuna göre type ve token sıklıklarını karşılaştırdığımızda türetken olarak –IXk, -IA ve –CA eklerini gösterebiliriz. Üç ekin yüksek type ve token sıklığına sahip olmalarına karşın derlemde bir kerelik kullanımların olduğu örnekler de bulunmaktadır: *kıroluk, kozmopolitlik, aspirinlik, Marklık, orostopolluk, çiftlik, kılmaklık kimliksel, kokozluk, kinlik, anti'lik, Alçoluk, arkalık, asrilik, lacivertlik, avadanlık, lafazanlık, mapıslık, marnallık, lütfensizlik, mendeburluk, bluzanlık, nadanlık, nefretlik, bu'luk, cakkaklık, o'luk, cıkkılık, özsellik, çasçarpıklık, coolluk, peklik, piarcılık, çökkünlük, pilakilik, prömiyerlik, ropluk, deloğlanlık, sırseverlik, elvericilik, Emma'lık, erlik, tamlık, falloşluk, faşoluk, feniklik, fişlik, tarihdışılık, taşlıksı, gramlık, grotesklik, usanıklık, urbalık, harbilik, haşırneşirlik, yakalık, Herküllük, yanaşmalık, hiyartoluk, içiçelik, yaşayışlık, ikircilik, yıkkınlık, ikizlik; afyonlanma, patpatlamak, birbirlanmak, farlamak, zombileşme, manevralandırmak, mavilenmek, akçullanıp, mitolojikleştirmek, alazlamak, araçsılaştırmak, perdahlatmak, pırpırlanmak, piçleşmek, poflamak, çünkülemek, sümsüklemek, şavallamak, esrikleşmek, şümullenmek, fıslamak, foslamak, gıcıklamak, torbalaşmak, imlemek, vulgerleşmek, itleşmek, yiğitlenmek, kakalamak, globalleşmek, kargışlamak, kurşunileşmek, kösteklemek; kabadayıca, kolaycacık, bodurca, leblebicilerce, makinelerce, patronca, ablaca, kabacası, kadrolarca, aktörlerce, kafaca, babaca, kirlice, belediyece, koyuca, bilimce, küplüce, namusluca, dilbilimcilerimizce, onyillarca, oburca, ucuzca, usturupluca vb. Bu ekler her türlü kelime tabanına gelmesinden dolayı işlev olarak kendisinden beklenen dışında anlamlar kattığı örneklerle derlemimizde rastlamadık. Ancak konuşur tarafından kelimeye ihtiyaç olduğu takdirde bu üç ekin varolan kelimeler üzerine eklenerek anlamsal olarak yeni kelimeler türetilebileceği açıktır.*

Sıklığın her ikisinin sonucuna baktığımızda en az türetkenliğe sahip ekin ise –Xmtrak olduğunu görürüz. Bu ekin işlevinin gramerlerimizde sadece renk ve tat sıfat kök/tabanelarına geldiğinden dolayı aynı işlevdeki –XmsA ekine göre daha az türetken olduğu söylenir. Ancak derlem sonucuna baktığımızda bu ekin renk ve tat sıfatlarına gelmesinin dışında *şiiirimitrak* gibi bir örneğe rastlarız. Her ne kadar sıklık olarak diğer eklerle göre türetken olmasa da ilerki dönemlerde konuşur tarafından farklı türetimlerde bu ekin kullanabileceğini göstermektedir.

Genel olarak benzer sonuçlarla karşılaştığımız sıklık ölçümünde elde ettiğimiz sonuçlar geleneksel gramerlerde yukarıdaki eklerin türetkenliği hakkında yapılan yorumlarla tutarlılık göstermektedir. Bu nedenle tabloya baktığımızda ise yüksek sıklık yüksek türetkenlik kuralını işlediğini görebiliriz. Ancak konuşur tarafından yeni bir kelime türetmek istense bu ekler tercih edilip edilmeyeceği kesin değildir. Kısacası dilde bir takım sınırlılıkların olduğunu bildiğimiz eklerin her zaman yeni kelime türetmek için kullanılacağı anlamına gelmemektedir.

4.5. Olasılık Modeli

Baayen'in geliştirmiş olduğu olasılık ölçüm modelinin merkezinde hapax ve tokenlar bulunmaktadır. Türetkenliği ölçmede sıkça başvurulanan hapax koşullu türetkenlikte hapaxları bu kadar önemli yapan yeni kelime türetimleri hakkında bilgiler içermesidir. Baayen'a göre yeni türetime girmiş bir kelimenin anlamı tahmin edilebilir olmadığından derlem içerisinde bir kerelik kullanımlar olarak karşımıza çıkar. Eğer ek türetken ise anlamı da bir o kadar tahmin edileceğinden dolayı konuşur tarafından yaygın şekilde kullanılacaktır. Bu nedenle Baayen türetkenliği ölçmek için hapaxlara öncelik vermiştir. Baayen bu ölçüm modelini yukarıda da söylendiği gibi şu şekilde formüleştirebilir:

$$P^* = n_{1,E,t} / h_t$$

Bu formüle göre n_1 belli bir ekin hapax sayısı, E 'yi belli bir morfolojik kategoriye göstermede, t 'yi tokenların sayısı ve h 'yi ise derlemdeki toplam hapax sayısını göstermek amacıyla kullanır.

Bu ölçüm modeli derlemimize uygulanmış bir şekilde, aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:

Ekler	Belli bir ekin hapax sayısı (n1)	Token sayısı (t)	Toplam hapax (h)	Hapax Koşullu P* Türetkenlik
-IXk	828	10908	1669	0,4961
-IA	408	28338	1669	0,244
-CA	222	8578	1669	0,1330
-XcX	131	1862	1669	0,0785
-DA	11	537	1669	0,0066
-Ar	-	3	-	-
-cAk	3	223	1669	0,0018
-sA	-	908	-	-
-cXk	60	978	1669	0,0359
-XncX	2	399	1669	0,0011
-lmsA	1	402	1669	0,0006
-CA (fiilden isim)	-	514	-	-
-Xmtrak	4	5	1669	0,0018

Tablo 6: Olasılık modeline eklerin türetkenlikleri

Yukarıdaki tablonun sonuçlarına göre Türkçenin işlek olan ilk üç ek aşağıdaki gibidir:

1. -IXk
2. -IA
3. -CA (isim kök)

-IXk ekinin token sıklığının -IA ekinin token sıklığından düşük olmasına rağmen; diğer bir deyişle, -IA eki ile türetilmiş toplam kelime sayısı -IXk eki ile türetilmiş toplam kelime sayısından fazla olmasına rağmen, hesaplamalara göre -IXk ekinin türetkenlikte birinci çıkmasının sebebi, bu ekle türetilen farklı kelime sayısının -IA ekine göre daha fazla olmasıdır.

Derlem sonuçlarına göre Türkçede türetken olmayan ilk üç ek ise şu şekilde sıralanabilir:

1. -ImSA
2. -XncX
3. -Xmtırak / -CA

Son maddede iki ek olmasının sebebi bunların p* türetkenlik sonuçlarının derlem verilerine göre aynı çıkmasıdır.

Türetken olan ve olmayan ekler birlikte değerlendirildiklerinde, fiil olan tabanlara gelen eklerin türetkenliklerinin isim tabanlara gelen eklere göre daha türetken olduğunu görüyoruz. Derlem verilerine göre bunun bir örneği için bkz. -CA (fiil kök) ve -CA (isim kök).

Bu sonuçlara göre geleneksel gramerlerde türetken olarak geçen eklerin olasılık modelinin hesaplarında da türetken olduğu görülmektedir. Fakat bu sonuçlar derlemin büyüklüğü göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu çalışmada görece küçük derlem kullanılmıştır. Elde edilen sonuçların eşzamanlı büyük bir derlemde de aynı çıkıp çıkmayacağı muallaktır.

4.6. Sınırlılık ve Türetkenlik Arasındaki İlişki

Ölçüm modellerinde sıkça karşılaştığımız bir kelimenin türetilme olasılığı üzerine yapılan değerlendirmelerin sonucu sınırlılıkları iyi bilmemiz gerektiğidir. Bu sınırlılık ve türetkenlik arasındaki ilişkiyi değerlendirebilmek için öncelikle bkz. Tablo: 7

Ek	Derlemdeki Type Sayısı	Taban Türü	Sınırlılıklar
-lXk	1837	İsim / Sıfat	-
-lA	976	Fiil	-
-CA (isimden fiil)	435	İsim	-
-XcX	274	İsim / Sıfat	Semantik
-cXk	142	İsim / Sıfat / Zamir	Sentaktik
-DA	39	İsim	Fonolojik
-cAk	26	İsim	Semantik
-sA	17	İsim	Semantik
-XncX	12	İsim	Fonolojik / Semantik / Sentaktik
-Ar	7	Fiil	Semantik
-lmsA	6	Sıfat / İsim	Semantik / Sentaktik
-CA (fiilden isim)	4	Fiil	Sentaktik
-Xmtrak	4	İsim / Sıfat	Semantik

Tablo 7: Eklerin türetkenliklerini etkileyen sınırlılıklar

Sınırlılıklar olası türetime girecek olan eklerin üzerinde önemli bir etkisi vardır. Örneğin, yukarıdaki tabloda eklerin türetkenlikleri ile sınırlılıklarını karşılaştırdığımızda türetken olan -lXk, -lA ve -CA ekleri üzerinde herhangi bir yapısal veya pragmatik sınırlılık yoktur. Özellikle en türetken olan -lXk ekinde sınırlılıktan ziyade türetime katılan faktörlerin etkili olduğunu görürüz. Örneğin; -lXk eki eklendiği kelime köküyle arasında sağlam bir ilişkinin olduğunu görebiliriz: *kötülük, gözlük, ağaçlık vb.*

Diğer türetken olan -lA ve -CA eklerinde de aynı şekilde sınırlılığın olmadığını söyleyebiliriz. türetken olmayan eklere baktığımızda -CA ekinin fiil tabanlarına gelerek kalıplaşmış isim/sıfat yaptıkları için semantik olarak sınırlandığını söyleyebiliriz. Bu nedenle ek ile kök arasındaki saydamlık kaybolduğunda bu tip bir türetkenlik derecesinin azaldığı durumlara rastlarız. Bu durum tablodaki en az türetken ek -Xmtrak için de geçerlidir. -Xmtrak eki de sadece benzerlik anlamı katan renk adlarına geldiği için türetkenliği sınırlıdır. Bu eki sınırlayan bir diğer etken ise benzer işlevdeki -lmsA ekidir. -lmsA ekinin -Xmtrak ekine göre daha türetken olduğu görülür.

Sınırlılıkların olduğu ancak yarı türetken olarak adlandırabileceğimiz diğer eklerin bu tip bir kurala uymadığı da görülür. Derlemde sınırlılıkların etkilerini biz daha çok türetken olan veya türetken olmayan ekler üzerinde görürüz. Bu nedenle türetkenlik ile sınırlılıklar arasında yer yer uyumun olduğunu söyleyebiliriz.

SONUÇ

Bu çalışma Türkçede türetkenliği küçük ölçekli (yirmi üç eserden oluşan) eş zamanlı bir derlem üzerinden, sıklık ve olasılık modelleri temelinde ölçmüştür. Bu ölçümün temel amacı Türkçe genel dilbilgisi kitaplarında türetken olarak ya da türetken olmayan olarak kabul edilen eklerin gerçekten türetken olup olmadığını sayısal verilerle ortaya koymaktır. Bugüne kadar türetkenlik üzerine bu tarz bir ölçüm modelini Türkçeye uygulayan çalışmalar sınırlı olduğundan Türkçede kelime yapım kurallarına dair genel kabul görmüş varsayımlar sayısal verilerle desteklenmemiştir. Bu çalışmanın bir diğer amacı da bu eksikliği gidermektir. Bu doğrultuda oluşturulan derlemde Türkçede toplam on üç ek incelenmiştir. Derlemde kelime yapım kuralları çerçevesinde bu eklerle oluşturulan kelimelerin kullanım sıklığına dair veriler edinilmiştir. Bu veriler sıklık ve olasılık modelleri temelinde sayısal bir ölçüme tabi tutuldu. Bu ölçümde type, token ve hapaxlar çıkartılarak Türkçede türetken olan veya türetken olmayan eklerin türetkenlikleri sınandı. Bu çalışmanın sonuçlarına göre Türkçede geleneksel olarak kabul edilmiş türetken olan ekler, türetken olarak elde edilmiştir; aynı sonuçlar türetken olmayan ekler için de geçerlidir. Eşzamanlı derlemin sonuçlarına göre -IXk, -IA ve -CA (isim kök) eklerinin türetkenlik derecesi yüksek iken; -Xmtırak, -cAk, -XnCX ve -ImsA eklerinin türetkenlik derecesi düşüktür. İncelediğimiz eklerin türetken olup olmamasına etki eden birtakım sınırlılıklar (yapısal, semantik, pragmatik vb.) bulunmaktadır. Bunlar daha çok dilin yapısından kaynaklı olan sınırlamalardır ve daha çok türetken olmayan ekler üzerinde belirgindir. Örneğin benzer işlevdeki -XmsX ile -Xmtırak eklerinden -Xmtırak eki belli anlamdaki kök veya tabanlarına (renk ve tat gibi) geldiğinden dolayı -XmsX ekine göre daha az türetken olarak bulunmuştur. Sınırlılıkların etkilediği diğer bir örnek ise -XncX ekidir. Bu ek sıra sayısı türeten bir ektir. Kökün anlamı -XncX ekinin köke eklenmesini engeller. Bu sınırlılıkların dışında eklerin türetimini etkileyen faktörlerinde olduğu görülür. Türetken olan eklerin (-IXk, -IA ve -cA gibi) genelinde birden fazla kelime tabanına gelebilme, kelimeye kattığı geniş ve kapsayıcı anlamlar nedeniyle türetken olarak kullanılmaktadır.

Sonuç olarak ele aldığımız sıklık ve olasılık ölçüm modellerinde elde ettiğimiz sonuçlar birbirine yakındır. Geleneksel gramerlerde türetken olan veya türetken olmayan şeklinde yapılan ayırmda eklerin türetkenlik derecelerinin ölçüm verilerinden aldığımız

sonuçlarla tutarlılık gösterir. Denemenin küçük ölçekli olmasından dolayı ölçüm modellerinde elde ettiğimiz sonuçlar tartışmaya açıktır.

KAYNAKÇA

- Aronoff, Mark & Fudeman, Kirsten (2011). *What is Morphology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Aronoff, Mark (1976). *Word Formation in Generative Grammar*. Cambridge, Massachusetts and London: The MIT Press.
- Aydemir, İ. Ahmet (2015). “Tuvacada Sözlükselleşmiş Zarf-Fiilli Yapılar”. *Türkbilig* 2015/30: 223-230.
- Sebzecioğlu, Turgay (2013). “Anlık Oluşum ve Türkçe Anlık Sözcüklerin Oluşum Süreçleri Üzerine Bir Betimleme”. *Dil ve Edebiyat Dergisi* 10/3: 17-47.
- Banguoğlu, Tahsin (2000). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu
- Bauer, Laurie (2003). “The Productivity of (Non-)productive Morphology”. *Rivista di Linguistica* 15/1:7-16.
- Bauer, Laurie (2001). *Morphological Productivity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Baayen, R. Harald & Lieber, Rochelle (1991). “Productivity and English Derivation: A Corpus-based Study”. *Linguistics* 29: 801-844.
- Baayen, R. Harald (1992). “Quantitative Aspects of Morphological Productivity”. *Yearbook of Morphology*. Geert Booij and Joap van Marle (eds.). Dordrecht: Kluwe. 181-208.
- Baayen, R. Harald (2003). “Probabilistic Approaches to Morphology”. *Probabilistic Linguistics*. Rens Bod, Jennifer Hay and Stefanie Jannedy (eds.). Cambridge: The MIT Press. 229-288.
- Demir, Nurettin & Yılmaz, Emine & Gencan, Tahir N. (2011). *Türkçe Biçim Bilgisi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Demirci, Kerim (2008). “Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme”. *Bilig* 45: 131-146.

- Du, Lifang & Zhong, Xuezhang (2010). "A Survey of the 81 Measurements of Morphological Productivity". *English Language Teaching* 3/1: 60-63.
- Ediskun, Haydar (1988). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Erdem, Mevlüt (2011). "Türkçede Çekim ve Yapım Eklerinin Özellikleri ve Sınırları". *bilig* 58: 71-90.
- Erdem, Mevlüt (2012). "Yön Ekleri: Çekim ve Türetim Özellikleri Bakımından Tarihsel Bir Değerlendirme". *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu: Çukurova Üniversitesi*.
- Erdem, Mevlüt (2014). "Türkçede Çekim ve Türetim Morfolojisi ve Sözlüklere Yansıması". *Turcology and Linguistic: Éva Ágnes Csato Festschrift*. Nurettin Demir & Birsal Karakoç & Astrid Menz (eds.). Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları. 141-149.
- Erdem, Mevlüt (2016). "Türkçe Türetkenlik ve Türetkenliği Ölçme Yöntemleri". *Türkbilig* 32: 169-180.
- Ergin, Muharrem (2013). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak.
- Fernández-Domínguez, Jesús; Díaz-Negrillo, Ana & Štekauer, Pavol (2007). "How is Low Morphological Productivity Measured? ". *Atlantis* 29/1: 29-54.
- Gencan, Tahir N. (2001). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK.
- Gökdayı, Hürriyet & Sebzecioğlu, Turgay (2006). "Geçiş Aşamasında Olan +CA Ekinin Türü". *Türk Dili* 649: 61-71.
- Göz, İlyas (2002). *Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Hapelmath, Martin & Sims, Andrea D. (2010). *Understanding Morphology*. London: Hodder Education.
- İmer, Kamile & Kocaman, Ahmet & Özsoy, A. Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi yayınları.
- Katamba, Francis (1993). *Morphology*. Basingstoke: Macmillan.

- Kerimoğlu, Caner (2014). *Genel Dilbilimine Giriş*. İstanbul: Pegem Akademi Yayıncılık.
- Kornfilt, Jaklin (1997). *Turkish*. London: Routledge.
- Korkmaz, Zeynep (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Lieber, Rochelle (2005). "English Word-formation Processes". *Handbook of Word-Formation*. Pavol Stekauer and Rochelle Lieber (eds.). Dordrecht: Netherlands. 375-422.
- Lieber, Rochelle (2009). *Introducing Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Matthews, Peter (1991). *Morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plag, Ingo (2003). *Word-Formation in English*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plag, Ingo (2006). *Productivity*, Bas Aarts, A.M. (ed.), *The Handbook of English Linguistics*, Oxford: Blackwell Publishing: 537-556.
- Özkan, Bülent (2014). "Türkiye Türkçesi Söz Varlığında Fiillerin Derlem Denetimi ve Derlem Tabanlı Sözlüğü". *Bilig* 69: 171-204.
- Özsoy, Sumru & Balcı, Ayla & Turan, Ümit D. (2012). *Genel Dilbilim I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Uzun, N. Engin, L. S., Aksan, M. & Aksan, Y. (1992). *Türkiye Türkçesinin Türetim Ekleri Bir döküm Denemesi*. Ankara: Şirin Kırtasiye.
- Uzun, N. Engin (2006). "Türetim Eklerinin Türetkenliğini Ölçme Önerileri Üzerine". 20. *Ulusal Dilbilim Kurultayı Bildirileri*. Maltepe Üniversitesi Yayınları: 147-159.
- Yavuz, Handan & Balcı, Ayla (2011). *Turkish Phonology and morphology*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Yılmaz, E., Demir, N. (2012). *Türk Dili El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yayınları.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
YÜKSEK LİSANS TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 24/06/2019

Tez Başlığı : Türkiye Türkçesinde Tezetbenlik = Esasenonlu Bir Değerlendirme

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 87 sayfalık kısmına ilişkin, 24/06/2019 tarihinde şahsım/tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı % 7.7'dir.

Uygulanan filtrelemeler:

- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç
- Kaynakça hariç
- Alıntılar hariç
- Alıntılar dâhil
- 5 kelimedenden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'mı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Fatma Ay
Öğrenci No: N12223251
Anabilim Dalı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları
Programı: Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları

24/06/2019

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.

Doç. Dr. Nevil Erdem

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEZ ÇALIŞMASI ETİK KOMİSYON MUAFİYETİ FORMU

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

Göğde Türk Lehçesi ve Edebiyatı ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA

Tarih: 22/07/2014

Tez Başlığı: Türkiye Türkçesinde Türetkenlik: Esaslı Bir Değerlendire

Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmam:

1. İnsan ve hayvan üzerinde deney niteliği taşımamaktadır,
2. Biyolojik materyal (kan, idrar vb. biyolojik sıvılar ve numuneler) kullanılmasını gerektirmemektedir.
3. Beden bütünlüğüne müdahale içermemektedir.
4. Gözlemsel ve betimsel araştırma (anket, mülakat, ölçek/skala çalışmaları, dosya taramaları, veri kaynakları taraması, sistem-model geliştirme çalışmaları) niteliğinde değildir.

Hacettepe Üniversitesi Etik Kurullar ve Komisyonlarının Yönergelerini inceledim ve bunlara göre tez çalışmamın yürütülebilmesi için herhangi bir Etik Kurul/Komisyon'dan izin alınmasına gerek olmadığını; aksi durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Fatma Ay

22/07/2014

Öğrenci No: N1222 3251

Anabilim Dalı: Göğde Türk Lehçesi ve Edebiyatı

Programı: Göğde Türk Lehçesi ve Edebiyatı

Statüsü: Yüksek Lisans Doktora Bütünleşik Doktora

DANIŞMAN GÖRÜŞÜ VE ONAYI

Erman
Doç. Dr. Nevzat Erdem

(Unvan, Ad Soyad, İmza)

Detaylı Bilgi: <http://www.sosyalbilimler.hacettepe.edu.tr>

Telefon: 0-312-2976860

Faks: 0-3122992147

E-posta: sosyalbilimler@hacettepe.edu.tr